

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

“Nuriyev Mahmud Arif ”oğlu

(MAGİSTRANTIN A.S.A.)

**“Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində gömrük –
xidmətinin rolu” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı

060401 Dünya iqtisadiyyatı

İxtisasın şifri və adı

Gömrük

işinin təşkili

Elmi rəhbər

Magistr proqramının rəhbəri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Rəhbər i.e.d. prof. A. Ş. Şəkərəliyev

i.e.n.M.M.Aslanova

Kafedra müdiri

prof.A.Ş.Şəkərəliyev

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

BAKI – 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.

1.1 Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin konseptual aspektləri

1.2. Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi əsasları

II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf mərhələləri və meylləri

2.2. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri və problemləri

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin zəruriliyi, vəzifələri və yolları

3.2. Gömrük siyasəti və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin qarşılıqlı əlaqəsi

3.3. Gömrük tarif tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dünya dövlətlərinin əsrlər boyu bir-birilə iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün istifadə etdiyi ən çevik, ənənəvi mexanizm xarici ticarətdir. Bu əlaqə formasının obyektiv zəruriliyi iqtisadi resursların dünya ölkələri arasında qeyri – bərabər bölgüsü, istehsal prosesinin səmərəli təşkili üçün istehsal resurslarının və ya texnologiyanın kombinasiyasının zəruriliyi, xarici ticarətin milli resursların beynəlxalq mobilliyinin əvəzləyicisi kimi çıxış etməsi və s. kimi amillərlə izah edilir.

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma proseslərinin daha da sürətlənməsi ölkələrin beynəlxalq iqtisadi ixtisaslaşmada aktiv iştirakını zəruri etmişdir. Dünya təsərrüfat sisteminin müasir inkişafı beynəlxalq ticarətin daha da genişləndirilməsi və inkişafını, onun liberallaşdırılması, dinamik şəkildə ticarət-iqtisadi əlaqələrin ildən-ilə həm coğrafi, həm də əmtəə strukturu baxımından dəyişilməsini özündə təcəssüm etdirir.

Ölkənin qlobal iqtisadi məkanda tutduğu mövqeyinin xarici ticarətin inkişaf səviyyəsindən, xüsusiyyətlərindən daha çox asılı olması xarici ticarətin ölkə iqtisadiyyatının ən vacib ünsürü kimi öyrənilməsinə labüd edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının da xarici ticarətinin inkişaf səviyyəsini, onun beynəlxalq ticarətdə tutduğu mövqeyinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

XX əsrin sonunda dövlət müstəqilliyi əldə etmiş Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn tam səlahiyyətli üzvü kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemə daxil olmağı və xarici ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin yaradılmasını ə bu əlaqələrin inkişafını ali məqsəd kimi qarşıya qoysa da onun beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yer tutması bir sıra problemlərin kompleks həllini tələb edir. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemə etibarlı tərəfdaş kimi inteqrasiyası onun xarici iqtisadi strategiyasının optimal parametrlərinin təyin edilməsini, bu strategiyanın ölkənin sosial, siyasi, milli inkişaf proqramları ilə düzgün əlaqələndirilməsini ön plana çəkir. Buna görə də Respublikanın xarici ticarətinin xüsusiyyətlərinin dərinlən öyrənilməsi, bu sahədə problemlərin aşkara çıxarılması ,

inkişaf meyillərinin düzgün qiymətləndirilməsi respublikanın xarici iqtisadi strategiyasının daha optimal işlənməsinə gətirə bilər.

Hazırkı şəraitdə liberallaşma dünya ticarətinin inkişafı qanunauyğunluğunun əsas meyli kimi nəzərdən keçirilir. Texnoloji yeniliklər qloballaşmanı zəruri edirsə, liberallaşma onun reallaşdırılması üçün imkanlar yaradır.

Hazırda respublikamızın qarşısında dünya dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq, dünya bazarına çıxmaq və onun perspektivdə fəal subyektinə və iştirakçısına çevrilmək, müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin imkanlarından daha geniş və səmərəli istifadə etmək kimi mühüm vəzifələr durur. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin qloballaşması şəraitində, hər şeydən öncə, iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulması, idarə edilməsi və tənzimlənməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Məhz bu əsasda respublikamızın dünya birliyi sistemində iqtisadi nüfuzunu yüksəltmək, xarici iqtisadi fəaliyyəti milli vənafezlərlə əlaqələndirmək, ölkənin ixrac-idxal potensialından düzgün istifadə etmək, respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaq və təmin etmək, uzunmüddətli, dayanıqlı və davamlı xarici iqtisadi siyasəti formalaşdırmaq və həyata keçirmək mümkündür. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi həmçinin, XIƏ-nin tənzimlənməsi sahəsində, xüsusilə xarici ticarət əlaqələri sistemində dünya ölkələri bu istiqamətdə əhəmiyyətli nəticələr əldə etmiş bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və onlardan Azərbaycanın real şəraitinə uyğun olaraq istifadə edilməsi olduqca vacibdir. Bütün bu məsələlərin əhəmiyyəti Azərbaycanın son illərdə AvroAtlantika məkanına fəal sürətdə inteqrasiya olunduğu və onun ÜTT-yə üzv olması kimi strateji vəzifələrin yerinə yetirildiyi bir şəraitdə daha da artır və onun dünya təcrübəsinə əsaslanaraq təkmilləşdirilməsi zərurəti ən aktual məsələlərdən biri kimi gündəmə gəlir.

Hazırkı şəraitdə dövlətin həyata keçirmiş olduğu xarici ticarət siyasəti hər bir sivil ölkədə olduğu kimi respublikamızın iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənmə sistemində də əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir və respublika rəhbərliyi bu istiqamətdə son illərdə təqdirəlayiq tədbirlər və islahatlar aparır və bu işlər bu gün də davam

etdirilir. Məhz, bu islahatların nəticəsində respublikamızda son illərdə əhəmiyyətli iqtisadi artıma və onunla bağlı iqtisadi inkişafın dayanıqlı və davamlı olmasına nail olunmuş, respublikamızın dünya birliyinə daha möhkəm əsaslarla inteqrasiya olunması üçün real imkanlar və şərait yaranmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələrinin tarixi çox uzaq keçmişlərə- Böyük İpək Yolu dövrünə təsadüf edir. Belə ki, yalnız 1990-cı illərdə elmi əsaslarla respublikanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sistemi formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, bu sistemin demək olar ki, dünya təcrübəsinə və standartlarına uyğun olan normativ-hüquqi əsasları, maddi-texniki bazası yaradılmış, xarici ticarət siyasətinin əsas funksional vəzifələri və fəaliyyət mexanizmləri müəyyən edilmişdir ki, bunlara da ilk növbədə daxili bazarın xarici rəqabətin dağıdıcı təsirindən qorunması, ixrac istehsal sahələrinin inkişafının stimullaşdırılması, idxal əvəzləyici istehsal sahələrinin yaradılması və ölkədə səmərəli ticarət siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi kimi vəzifələr aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda respublikanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sahəsində görüləsi işlər və problemlər hələ kifayət qədərdir və bunlar (ticarət əlaqələrinin prioritetləri, ÜTT ilə qarşılıqlı faydalı əlaqələrin formalaşması) həm gömrük-tarif, həm də qeyri-tarif tənzimlənmə sisteminə aiddir. Bu problemləri əvvəlcədən çox uzaqgörənliklə müəyyən etmiş prezidentimiz İlham Əliyev göstərir ki, “Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti həm ikitərəfli formada, həm də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində çox uğurludur, düşünülmüş siyasətdir. Bizim strateji xəttimiz və bu xəttə sadıq. Son illər ərzində aparılan işlər onu göstərir ki, Azərbaycanın dünyadakı mövqeləri daha da möhkəmlənir”.

Bu baxımdan Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi və onun təkmilləşdirilməsi məsələsinin beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla mövcud vəziyyətinin dərin elmi təhlili vacibdir. Məhz bütün bunlar respublikada xarici ticarət əlaqələrində ticarət sistemi qarşısında duran problemlərin aradan qaldırılmasına, respublikada çtvik və işləm ticarət siyasətinin reallaşmasına imkan yaradır. Ona görə də müasir şəraitdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi və onun

təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması xüsusilə aktualıq kəsb edir və mühüm nəzəri- metodoloji və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın məqsədi. Dissertasiya işində əsas məqsəd bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici ticarət əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin nəzəri konseptual əsaslarını araşdırmaq və dünya ölkələrinin bu sahədə mövcud təcrübəsinə istinad etməklə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənmə sisteminin formalaşdırma xüsusiyyətlərini və problemlərini müəyyən etmək və bu sistemin təkmilləşdirilməsi istiqamətində konkret təkliflər və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir. Tədqiqatın gedişində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarını tədqiq etmək və müasir-alternativ konsepsiyaları araşdırmaq;

- xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması və tənzimlənməsi sisteminin müəyyənləşdirilməsi;

- ölkənin xarici iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində xarici ticarətin tənzimlənməsinin metod və mexanizmlərini formalaşdırmaq və bu istiqamətdə dövlətin rolunun, o cümlədən xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin prioritetlərini müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri və onun hüquqi-normativ əsaslarını sistemli tədqiq etmək;

- xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf mərhələlərini, meyillərini müəyyən etmək, ölkənin xarici ticarət tərəfdaşlarının respublikanın xarici ticarət dövriyyəsində yerini və rolunu müəyyənləşdirmək, ölkənin xarici ticarət strategiyasının formalaşması istiqamətində mövcud xarici ticarət siyasətinin prioritetlərini tədqiq etmək;

- xarici ticarət əlaqələrinin ölkənin makroiqtisadi inkişafında oynadığı rolu aydınlaşdırmaq, idxal-ixrac əməliyyatlarının inkişaf dinamikası və səmərəliliyini tədqiq etmək və bu istiqamətdə başqa ölkələrlə müqayisəli təhlillər aparmaq;

- Azərbaycanın DTT ilə qarşılıqlı əlaqələrinin müasir vəziyyətini araşdırmaq və xarici ticarətin tənzimlənməsinin problemlərinin həlli istiqamətində bu beynəlxalq təşkilatın imkanlarından istifadə imkanlarını araşdırmaq, rüspublikamızın sözügedən təşkilata tam bərabər hüquqlu üzv seçilməsinin mərhələlərini araşdırmaq;

- DTT-yə üzvlük ərəfəsində idxal və ixrac siyasətlərinin təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi və onun əsas mal qrupları üzrə qiymətləndirilməsinin müəyyən edilməsi;

- Xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin istiqamətlərini müəyyən etmək və s.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji bazasını xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin klassik, neoklassik və müasir nəzəriyyələri, xarici və ölkə iqtisadçılarının əsərləri, onların konseptual baxışları və metodoloji yanaşmaları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş qanun və normativ aktlar, eləcə də , digər rəsmi sənədlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin nəzəri metodoloji və praktiki məsələlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri və onun tənzimlənmə sistemi təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. İqtisadiyyat və Sənaye, Kənd Təsərrüfatı və Maliyyə Nazirliklərinin, Mərkəzi Bankın, Dövlət Statistika Komitəsinin iqtisadi texniki göstəricilərini səciyyələndirən məlumatlarına, bu problemə aidiyyatı olan təsərrüfat subyektlərinin hesabatlarına, statistik məcmuələr və mühüm elmi ədəbiyyata, internet resurslarına və təhlil materiallarına əsaslanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı müddəalardan ibarətdir:

- xarici ticarət əlaqələrinin nəzəri-metodoloji əsasları, forma və prinsipləri araşdırılmış, onun inkişafının mərhələləri və meylləri qloballaşma şəraitində xarici

ticarət əlaqələrinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolu və əhəmiyyəti tədqiq olunmuşdur;

- xarici ticarət əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsinin prinsip, forma və metodları, bazar özünü-tənzimləmə mexanizminin ticarət əlaqələrinin inkişafına təsiri müəyyən edilmişdir;

- xarici ticarət əlaqələri sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə edərək, respublikamızın yerli xüsusiyyətləri və problemləri nəzərə alınmaqla müvafiq ticarət əlaqələrinin tətbiq imkanları tədqiq edilmişdir;

- Respublikanın xarici ticarət siyasəti, onun strateji əsasları, onun normativ-hüquqi əsasları hərtərəfli təhlil edilərək beynəlxalq norma və prosedurlara əməl edilməsi şərtləri aşkara çıxarılmışdır;

- Respublikada xarici ticarət əlaqələrinin müasir vəziyyəti təhlil edilərək, mövcud potensial imkanlar aşkar edilmiş və onun inkişafının əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- Müasir şəraitdə ixrac və idxalın həcmünün strukturunun inkişaf dinamikası və coğrafiyası hərtərəfli təhlil olunmuş, bu istiqamətdə mövcud olan problemlər və çatışmamazlıqlarmüəyyən edilmiş, ixracın monostrukturluğunun aradan qaldırılması və sahəvi diversifikasiyasının genişləndirilməsi üçün konkret təkliflər işlənib hazırlanmışdır;

- Dünya ölkələrinin, beynəlxalq təşkilatların gömrük tarifləri haqqında qəbul etdiyi norma və standartlara. Eləcə də Azərbaycan Respublikasının perspektiv inkişaf meylləri və prioritet strateji məqsədlərinə, xüsusilə respublikamızın DTT-yə üzv olması vəzifəsinə uyğun olaraq, gömrük tariflərinin və ümumilikdə normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində konkret təkliflər hazırlanmış və əsaslandırılmışdır;

- Xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi məsələsi tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada irəli sürülən konkret təklif və tövsiyələr Azərbaycanda xarici ticarət sisteminin

tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində xarici ticarət əlaqələrinin rolunun artırılması, xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin daha da genişləndirilməsi və diversifikasiyası istiqamətində əsas və alternativ elmi mənbə kimi də istifadə edilə bilər. Tədqiqat işində müasir qloballaşma şəraitində respublikada xarici ticarət əlaqələrinin prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi də problemin praktiki əhəmiyyətini artıran cəhətlərdəndir. Dissertasiya işinin əsas müddəalarından iqtisad yönümlü fənlərin tədrisi prosesində də istifadə oluna bilər.

İşin aprobeiasyası və nəticələrinin tədqiqi. Dissertasiya işinin elmi nəticələri beynəlxalq və respublika elmi-praktiki konfranslarında və seminarlarda elmi məruzələrlə təqdim olunmuş, müzakirə edilmiş və müsbət qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda, dissertasiya işinin əsas nəticələri Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Beynəlxalq ticarət və gömrük işi” kafedrasında yerinə yetirilmiş, mühazirə və seminar məşğələ dərslərinin aparılmasında tədris vəsaiti kimi də istifadə olunur.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla ..... səhifə həcmində yazılmışdır. İşdə .... cədvəl verilmiş, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında .... mənbə göstərilmişdir.

I FƏSİL.XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ –METODOLOJİ ƏSASLARI.

1.1. Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin konseptual aspektləri

Dünya ticarəti müasir dövrdə əməyin dərin beynəlxalq bölgüsünün, hər bir ölkənin texniki-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə və onun təbii-coğrafi şəraitinə uyğun olaraq ölkələrin ayrı-ayrı məhsul növünün istehsalı üzrə ixtisaslaşmasının nəticəsi kimi çıxış edir.

Ölkənin rifahı naminə əmtəə malın, xidmət və kapitalın beynəlxalq dövriyyəsinin əhəmiyyəti qədim zamanlardan tanınır. Bəzi ölkələr və bu ölkələrin bəzi kişi və qadınları üçün ticarət həddən artıq müsbət effektə malikdir. O, istehlak, texnologiyalar ötürülməsi və var – dövlət yaratması üçün imkan yaradır.

Ticarət siyasəti ticarət aparan partnyorlar arasında müqavilələr bağlanmasına əsaslanır. Bu razılaşmaların açarı - cəlb olunmuş ölkələrin məqsəd və vəzifələrinin təyin olunmasıdır. İxrac və idxaldan ibarət olan beynəlxalq ticarətin həcmi daima artır, mal və xidmətlərin fasiləsiz axını ölkələri bir – birinə daha sıx birləşdirir.

İxracın iqtisadi səmərəsi onunla müəyyən olunur ki, bu ölkə xaricə o məhsulu çıxarır ki, onun istehsal xərcləri dünya bazarında həddindən aşağıdır. Burada uduşun ölçüsü həmin məhsula qoyulan milli və dünya qiymətlərinin nisbətindən, bütövlükdə bu məhsulun dövriyyəsində iştirak etmiş ölkələrdəki əmək məhsuldarlığından asılıdır.

Mal idxalında (ölkəyə gətirmə) ölkə hazırda daxili istehsalı iqtisadi cəhətdən sərfəli olmayan malları alır, yəni həmin məhsulun ölkəyə gətirilməsinə cəkilən xərclər yerli istehsal xərclərindən az olur. Xarici ticarətdən alınan iqtisadi uduşun dəyəri bu halda onunla ölçülür ki, ölkə

müəyyən məhsullara olan tələbatını tez bir zamanda ödəyir və onlara sərflənəcək əlavə resursları başqa istiqamətlərə yönəldə bilər.

İxrac və idxalın ümumi həcmi xarici ölkələrlə xarici ticarətin mal dövriyyəsinə təşkil edir. Beynəlxalq ticarət ixtisaslaşmaya yardım göstərir, ixtisaslaşma isə istehsalı artırır. Uzun müddətə artan ticarət həcmi və yüksək səmərəlilik hər bir kəsin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirir. Və tədricən ölkələr dərk etdilər ki, beynəlxalq ticarət iqtisadi cəhətlərinin ən etibarlı yollarından biridir.

Beynəlxalq ticarətin təhlili daxili bazar ticarətinin təhlilindən üç əsas göstərici ilə fərqlənir:

1. Genişlənən ticarət imkanları. Beynəlxalq ticarətin əsas üstünlüyü ticarət üfüqlərinin genişlənməsidir. Əgər insanlar yalnız ölkə daxilində istehsal olunan malların istehlakına məcbur olsaydılar, onda dünya həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən kasıb olardı.

2. Suveren dövlətlər. Xaricdə ticarət adamları və firmaları müxtəlif ölkələrin daxili həyatına cəlb edir. Bu zaman hər bir ölkə sərhədi keçən işçi qüvvəsinin, malların və maliyyə aktivlərinin axını tənzimləyir. Bu daxili ticarət prinsiplərinə əksdir, çünki burada vahid valyuta dövr edir, pul və əmtəə mal region sərhədlərini sərbəst aşır, fəhlələrsə asanlıqla yeni iş yerlərinə keçə bilərlər.

3. Valyuta məzənnəsi. Dünyanın əksər ölkələrinin öz valyutaları vardır və beynəlxalq maliyyə sistemi borcludur ki, dolların, iyananın və başqa valyutaların maneəsiz hərəkətini təmin etsin, əks halda dünya ticarətinin dağılma riski çox böyükdür.

Beynəlxalq ticarətə əhəmiyyətli dərəcədə cəlb olunmuş ölkənin iqtisadiyyatı açıq iqtisadiyyat adlanır. Açıqlığın əhəmiyyətli göstəricisi - ölkə ixracının və ya idxalının ÜDM münasibətidir.

Beynəlxalq ticarətin inkişafına təkan verən iqtisadi amillər bunlardır: birincisi, istehsalın müxtəlif şəraiti; ikincisi, xərclərin aşağı salınması; və üçüncü, ölkələr arasında istehlakçıların zövqü.

Ticarətin ikinci səbəbi onunla izah olunur ki, bir çox texnoloji proseslərə miqyasca qənaət xasdır, yəni istehsal həcmının artımı ilə yanaşı çəkilən orta xərclər az olmalıdır. Məsələn, müəyyən məhsul bazarında aparıcı mövqelərə çıxan ölkə bu məhsulun iri istehsalçısına çevrilə bilər, bununla yanaşı az xərcləri çıxar.

Nəhayət, ticarətin üçüncü səbəbi nəyə üstünlük verilməsindədir. Əgər bütün regionlarda istehsal şəraitləri eyni olsaydı belə, onda da ölkələr beynəlxalq ticarətə cəlb olunardılar, çünki, əgər onların sakinlərinin zövqləri müxtəlifdirsə, deməli, müxtəlif mallara da üstünlük verəcəklər.

Böyük coğrafi kəşflər artan ticarət münasibətlərinin məntiqindən doğurdu. Eyni zamanda bu kəşflər Avropada kapitalist təsərrüfatının formalaşması və ilkin kapital yığılı prosesinə güclü təkan vermişdi. Böyük coğrafi kəşflərin başlıca iqtisadi səbəbləri və ilkin şərtləri Avropada əmtəə - pul münasibətlərinin güclənməsi ilə Şərqlə aparılan ticarətin daha da genişlənməsinə ehtiyacın artması idi. Böyük coğrafi kəşflərin iqtisadi nəticələri kimi ümumdünya bazarı yarandı və ümumdünya iqtisadiyyatı formalaşdı.

Dünya iqtisadiyyatının əsas faktoru kimi ticarətdə əsl çevriliş əmələ gəldi. Mühüm iqtisadi nəticələrdən biri də Avropada "qiymətlər inqilabı"nın baş verməsi idi. 1601 - ci ildə İspaniyada qiymətlər 4,3 dəfə, İngiltərə və Fransada 2,5 - 3 dəfə artmışdı. XVI - əsrin ortalarında kənd təsərrüfatı məhsulları da daxil olmaqla qiymət yüksəlişi bütün sahələri əhatə etmişdi.

Hələ XIX əsrin ortalarında bütün dünyada yerli istehsal və lokal bazarlar üstünlük təşkil edirdi. O vaxt bütün əmtəə və xidmətlərin 90%-ə yaxını 200 km radiuslu məsafədən olan xammal və materiallardan hazırlanırdı və elə həmin hüdudlarda da məhsulların əksəriyyəti satılırdı. Bu gün inkişaf etmiş sənaye

ölkələrində orta hesabla məhsul, xammal və materialların yarısı importdan ahır və ya xaricdəki filiallarda və törəmə şirkətlərdə istehsal olunur. Bu, sahibkarlıq fəaliyyətinin beynəlmilləşməsidir. İstehsalın beynəlmilləşməsinin tarixi mübadilə sferasından başlanmışdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin müntəzəm dərinləşməsi yerli bazarları global dünya bazarlarına çevirmişdir. Beynəlxalq ticarətin əsas inkişaf bazası ayrı-ayrı ölkələr arasında əmək bölgüsüdür. Ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə (BƏB) iştirakı təbii coğrafi faktorlardan, istehsalın miqyasındakı fərqlərdən, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Müasir dövrdə BƏB-dəki dərinləşmənin ağırlıq mərkəzi, sahələr arasında istehsalın sahədaxili ixtisaslaşma keçid edir. Hər sahədə müəssisə məmulatların müəyyən edilmiş növünü, detalları seçir. Hansı ki, öz güclərini bu istiqamətdə konsentrasiya edirlər. Bu məmulatlar eksporta göndərilir, elə həmin sahə üçün zəruri məmulatlar import olmur. Kooperasiya şəraitində beynəlxalq ticarət qabaqcadan razılaşdırılmış əmtəələrin göndərilməsi üzərində qalır. Bu halda ticarət müstəqil fəaliyyət sahəsi kimi deyil, əksinə istehsal prosesinin ayrılmaz elementi olur. Hazırda beynəlxalq kooperativ göndərmələri inkişaf etmiş Qərbi ölkələrinin bir çox sənaye sahələrinin məhsulunun dəyərinin 50-60%-nə çatır. Beləliklə, beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperativləşmənin dərinləşməsi milli kapitalın əmtəə və pul formasında əhəmiyyətli hissəsinin tam dövriyyəsinə beynəlxalq əsaslarla həyata keçirir. Öz növbəsində, BƏB-nün inkişafı sahibkarlıq kapitalının birbaşa və portfel investisiya formalarında, dünya səviyyəsindəki hərəkətinə gətirib çıxarır. Əksər ölkələrin iqtisadiyyatına dərin surətdə tətbiq olunan xarici kapital, onların təkrar istehsal prosesinin tərkib hissəsi olmuşdur. İstehsalın beynəlmilləşməsi təkcə sahibkar kapitalının hərəkəti ilə deyil, həm də xarici iqtisadi əlaqələrin digər formaları ilə də bağlıdır. Bu, Transmilli korporasiyaların (TMK), işin yerinə yetirilməsi və ya ayrı-ayrı əmtəələrin göndərilməsi üçün xarici şirkətlərlə bağladığı müqavilələri əhatə edən beynəlxalq subkontraktasiyasıdır; TMK-

lara xarici şirkətlərin işində iştiraka imkan verən və patentdən istifadəyə görə gəlir alan lisenziya sazişləridir.

İstehsalın beynəlxalq beynəlmilləşməsinin yeni keyfiyyətli inkişaf mərhələsi beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyadan ibarətdir. Xarici iqtisadi mübadiləni və istehsal sferasını əhatə etməklə, o, ayrı-ayrı ölkələrin milli təsərrüfatlarının qarşılıqlı əlaqəsinə və qarşılıqlı asılılığına gətirib çıxarır, vahid regional təsərrüfat komplekslərinin yaradılmasına kömək edir. Müasir dövrdə iqtisadi inteqrasiya regional xarakterə malikdir. Məsələn, Qərbi Avropa ölkələrinin Avropa Şurasında (AŞ) birləşməsi, Şimali Amerikanm-Şimali Amerika azad ticarət assosiasiyasında (NAFTA) birləşməsi, Latm Amerikanm-Latm Amerika azad ticarət assosiasiyasında (ZAFTA) birləşməsi və s. Beləliklə, dünyanın iqtisadi prosesləri kapitalın, beynəlxalq şəbəkəsində, əmək bölgüsünün dərinləşməsində, inteqrasiya proseslərinin inkişafında özünü əks etdirərək müxtəlif ölkələrin təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinə gətirib çıxartmışdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatının beynəlxalq təsərrüfat miqyasında inteqrasiyasının sürətləndirilməsinin əsas şərtidir. Ölkələr iqtisadi inteqrasiya axınlarına qoşularaq bu yolla öz istehsal güclərini, istehsalın səmərəliliyini və bütün bunların nəticəsində isə əhalinin ümumi rifah səviyyəsini artırmağa çalışırlar. Beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən maksimum istifadə edilmədən, xarici iqtisadi əlaqələrin bütün formaları intensiv şəkildə genişləndirilmədən ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əsaslı dönüş aparmaq mümkün deyildir. Dünya ölkələrindən heç biri öz inkişafını xarici ölkələrdən təcrid olunmuş şəkildə təmin edə bilmədiyinə görə öz aralarında beynəlxalq və regional səviyyədə iqtisadi əlaqələr yaratmağa çalışırlar.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafı, iqtisadiyyatın yüksək maddi - texniki bazaya malik olması, əmək bölgüsü və kooperasiyanın geniş vüsət alması və s. milli iqtisadiyyatımızın

beynəlxalq əməkdaşlıqda mövqeyinin daha da artmasına obyektiv zərurət yaradır.

Azərbaycanda kifayət qədər ixtisaslı kadrların olması və ölkənin böyük enerji, mineral resursları, nadir iqlimin potensialı ona milli iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etdirilməsi və qarşılıqlı faydalı şərtlərlə dünya ölkələri ilə iqtisadi ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və eləcə də xarici investisiyanın ölkəyə axını üçün əlverişli şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici iqtisadi siyasətini artıq özü müəyyən etməyə başlamışdır. Ölkəmizin Asiya və Avropanın kəsişməsində çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi bu siyasətin uğurla həyata keçid Azərbaycanın sosial - iqtisadi inkişaf proqramında xarici iqtisadi siyasətə əsasən dörd istiqamətdə həyata keçirilir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Xarici ticarət siyasəti;
2. Ödəniş balansı siyasəti;
3. Xarici investisiya siyasəti;
4. Xarici yardım siyasəti.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasəti yeni maliyyə mənbələrinin yaradılması və istifadə olunmasına xidmət edir. Bu siyasətin əsas təsir vasitəsi tarif və qeyri - tarif tənzimləmələridir. Ölkə iqtisadiyyatının və əhəlinin gündəlik tələbat mallarına olan ehtiyacınm ödənilməsində xarici ticarətin tarif tənzimlənməsinin istiqalaliyyət əldə edildikdən sonra böyük əhəmiyyət verilir. Real həyatda dövlətlər xarici ticarətə bu və ya digər şəkildə müdaxilə edirlər. Xarici ticarətə müdaxilə etmək üçün istifadə edilən ən mühüm vasitələrdən biri gömrük tarifləridir və xarici ticarətin inkişaf etdirilməsinə müsbət təsirini göstərmişdir.

"Atəşkəs" rejimi Azərbaycanın təhlükəsiz və gəlirli investisiya zonası kimi tanınmasına zəmin yaratdı. Bundan sonra "Əsrin müqaviləsinin"

imzalanması ilə dünyanın bir sıra iri investisiya şirkətlərinin Azərbaycana gətirilməsi dünyanın aparıcı ölkələrinin qafqazda sabit sülhün saxlanılmasında marağını daha da artırdı.

Yaranmış münbit şərait iqtisadiyyatın digər sahələrinə də xarici investisiyaların yatırılmasına və bünun sayəsində daxili ticarətin formalaşması və inkişafına səbəb oldu.

Bununla yanaşı daxili ticarətin inkişaf etdirilməsi üçün ölkənin iqtisadi rayonlarını və kiçik sahibkarlığın da inkişaf etdirilməsi zəruri idi. Bu məqsədlə ölkəmiz regionların iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsini nəzərdə tutan dövlət proqramları və eləcə də sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun xətti ilə sahibkarlara güzəştli kreditlərin verilməsi barədə müvafiq qanunlar hazırlamışdır.

Daxili və eləcə də xarici ticarətin inkişafına səbəb olacaq SKMF-in vəsaiti hesabına 2002-ci ildən başlayaraq sahibkarlara güzəştli biznes kreditlərinin verilməsi qrafikdə verilən ardıcılıqla inkişaf etmişdir.

2004- 2008 -ci il və 2009-2013 –cü illər üçün dövlət tərəfindən qəbul olunmuş regionların sosial - iqtisadi inkişafı proqramları çərçivəsində daxili ticarətin inkişafını sürətləndirən bir çox işlər görülmüş və görülməkdədir.

Beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsi və imicinin yüksəldilməsi, Azərbaycan mənşəli malların və xidmətlərin dünya bazarına maneəsiz çıxarılmasının təmin olunması, ölkəmizin ixrac potensialının gücləndirilməsi və ümumiyyətlə ixrac strukturunun təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq ticarətdə ölkəmizin mənafeələrinin qorunması, xarici tərəf müqabilləri ilə eyni şərtlərlə ticarət əlaqələrinin qurulması, milli istehsalın inkişaf etdirilməsi üçün əlavə stimulların yaradılması, sağlam rəqabət şəraitində ölkədə istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin artırılması baxımından Azərbaycanın ÜTT-yə qəbul olunması müsbət nəticələr vermişdir.

İqtisadi həyatın beynəlmilləşməsi, Azərbaycanın ağır şərtlər altında gedən müasir dünya ilə inteqrasiyasının bütün istiqamətləri yeni imkanlar

yaratmaqla yanaşı, yeni problemlər, bəzən də təhlükələr yaratmaqdadır. Bu imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi, mövcud problem və təhlükələrin vaxtında aşkara çıxarılıb öyrənilməsi bu gün Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

Azərbaycan Respublikasının indiki sosial-iqtisadi mənzərəsi onım dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasının sürətləndirilməsi üçün zəruri olan möhkəm xarici ticarət əlaqələri özlünün yaradılması ilə səciyyələnir. Xarici ticarət əlaqələrinin əsas məqsədi respublikamızın beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində bərabər hüquqlu inteqrasiyası, dünya iqtisadiyyatında formalaşan ixtisaslaşma səviyyəsinə uyğun beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etməklə iqtisadi səmərə yaratmaqdır.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycan artıq dünya təsərrüfat sistemində sürətlə inteqrasiya edir və xarici ticarət əlaqələrini durmadan genişləndirir. Bunu aşağıdakı amillərlə səciyyələndirmək mümkündür:

1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi beynəlxalq ticarət - iqtisadi əlaqələrin yaradılması və sürətlə inkişaf etdirilməsi üçün olduqca əlverişlidir. Avropa ilə Asiyayı birləşdirən əsas nəqliyyat - kommunikasiya xətlərinin kəsişdiyi əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən ölkəmizin böyük xərclər çəkmədən, dünyanın bütün ölkələri ilə əlaqəbr yaratmaq imkanları xeyli yüksəkdir.

2. Ölkəmizin malik olduğu çox zəngin, güclü iqtisadi resurslar və bunların beynəlxalq bazarlara çıxarılması istiqamətində dövlətin apardığı məqsədyönlü siyasət onun uğurlu gələcəyindən xəbər verir.

3. Dünya təsərrüfat sistemində və iqtisadi həyatda baş verən radikal sosial-iqtisadi və innovasiya yönümlü dəyişikliklər müəssisələri fəaliyyətlərini bu dəyişikliklərə uyğunlaşdırmaq zərurəti ilə üz-üzə qoyur ki, bu da xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə müsbət təsir edir.

4. Gələcək iqtisadi inkişafı bazar prinsipləri üzərində qurmağı qarşıma məqsəd qoyan ölkəmiz mövcud və potensial imkanlarını səfərbər

edərək iqtisadiyyatın inkişafına çalışmaqla yanaşı milli mənafehlərin qorunub saxlanması şərti ilə ölkəyə çoxsaylı xarici investisiyaların cəlb edilməsinə çalışır. Dövlətimizin 1994 - cü ildə «Əsrin müqaviləsi» nin bağlamasından sonra yürütdüyü «açıq qapı» siyasəti iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə küllü miqdarda xarici investisiyaların cəlb edilməsinə əlverişli zəmin yaratmışdır. Bu isə xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində həlledici rol oynayan bir amildir.

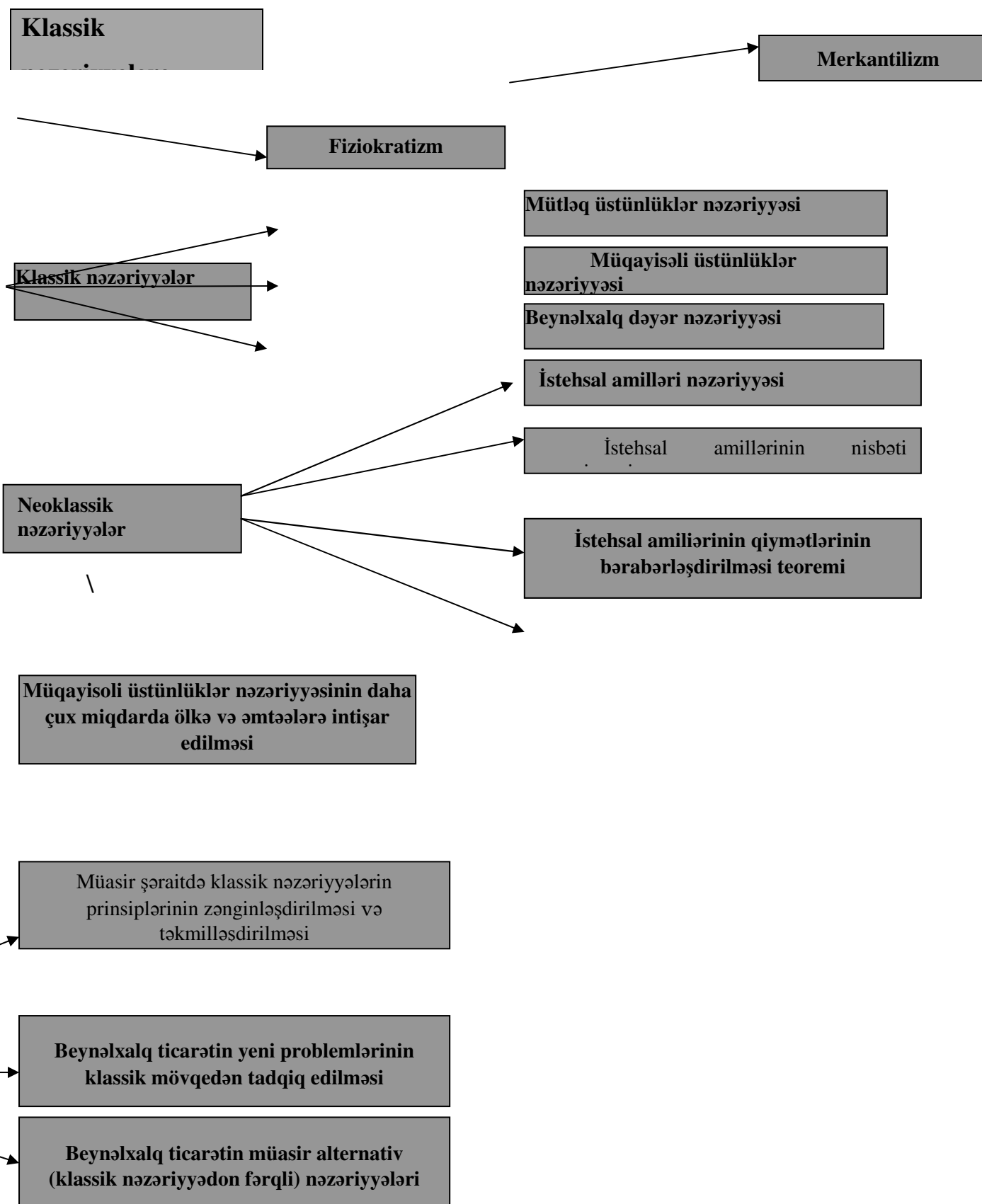
Səmərəli xarici ticarət əlaqələrinin qurulması, ilk növbədə güclü iqtisadiyyatın yaradılmasını və milli bazarın formalaşdırılması tələb edir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın dünya bazarı ilə inteqrasiyanın indiki inkişaf modeli onun potensial imkanlara və uzunmüddətli perspektivli iqtisadi maraqlarına hələl təməl cavab vermir.

İqtisadiyyatın və ya hər hansı bir digər elm sahəsinin "nəzəriyyə" sinin əsas məqsədi bu elm sahəsinin predmetinə aid olan hadisələrin səbəblərini açıqlamaq, hadisələr arasındakı "səbəb - nəticə" əlaqələrini ortaya çıxarmaqdır. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin də başlıca məqsədi ölkələr arasında baş verən əmtəə və xidmət alış - satışıların səbəblərini izah etməkdir.

XVIII əsrin ikinci yarısına qədər beynəlxalq ticarətin əsaslı elmi araşdırılmasına rast gəlinmir. Həmin müddətə qədər müxtəlif nəzəriyyələrdə beynəlxalq ticarət anlayışına ötürü surətdə toxunulurdu. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin təkamülü Sxem 1.1 -də verilmişdir.

Sxem 1.1. Müasir beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri aşağıdakılardır:

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin təkamülü

- 1. Mövcudluq teoremi
- 2. Yüksək ixtisaslı iş qüvvəsi teoremi
- 3. Texnologiya kəsiri teoremi
- 4. Məhsulun həyat dövrü teoremi
- 5. Seçimlərdə oxşarlıq teoremi
- 6. Miqyas iqtisadiyyatları teoremi
- 7. İnhisarçı rəqabət teoremi

İrving Kravis tərəfindən ortaya atılan "*mövcudluq modelinə*" görə xarici ticarətin səbəbi, bir malın bir iqtisadiyyatda mövcud olmamasıdır. Ölkələr, özlərinin istehsal edə bilmədikləri və ya çox bahalı istehsal etdikləri malları xarici ticarət yolu ilə əldə edirlər.

"Yüksək ixtisaslı iş qüvvəsi teoremi": Müəyyən növdə peşə və ya yüksək ixtisaslı iş qüvvəsi baxımından zəngin ölkələr, istehsalı böyük ölçüdə bu faktorlara bağlı olan mallarda ixtisaslaşırlar. Digər tərəfdən ixtisassız əməyin bol olduğu ölkələr isə daha çox ixtisassız əməyin intensiv istifadəsinə əsaslanan malların istehsalında üstünlüyə malikdirlər.

"Texnologiya kəsiri teoremi": M. V. Posner tərəfindən 1961-ci ildə irəli sürülmüşdür. M. Poznerin nəzəriyyəsinin əsası bu cürdür: texnologiyam yeni eyni nailiyyətləri müxtəlif ölkələrdə heç də, həmişə eyni zamanda tətbiq olunmur, belə ki, yeni texnologiyamın bir ölkədən digərinə keçməsi üçün müəyyən bir müddət lazım gəlir. Buna görə də, ölkələrdən biri texnikamın yeni nailiyyətlərinin vasitəsilə istehsalı səmərəliləşdirib gəlirlərini artırdığı halda, digər bir ölkədə isə ən yaxşı halda bu yenilik barədə yalnız hər hansı bir məlumat olur. İkinci ölkədə isə bu texnoloji yenilikdən bir neçə müddət keçdikdən sonra (bəzən isə bu yenilik ən təzələri ilə əvəz olunana yaxın) istifadə edirlər. Bizim göstərdiyimiz birinci misaldakı ölkədə həmin texnoloji nailiyyətin ilk tətbiq olunma anı ilə ikinci ölkədə bu nailiyyətin istehsalda ilk tətbiq olunma anı arasında qalan vaxt «imitasiya kəsiyi» adlanır.

"*Məhsulun həyat dövrü teoremi*": **R. Vernon** tərəfindən 1966-cı ildə formalaşdırılmışdır. Bu hipotez, texnologiya kəsiri hipotezinin ümumiləşdirilmiş və inkişaf etdirilmiş formasıdır. Buna görə, texnoloji yeniliklər və yeni malların hazırlanması İEÖ-lərə xasdır. Bu hal yüksək dərəcədə təlim keçmiş iş qüvvəsinin və elmi araşdırmalara yüksək investisiyanın nəticəsidir.

R. Vernon məhsulun həyat tsikli nəzəriyyəsində dövlətin xarici iqtisadi strategiyasının hər hansı bir əmtəənin həyat tsikli ilə beynəlxalq ticarət arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılığa əsaslanmasının vacibliyini anladır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları ölkələr arasındakı ticarət əlaqələrini məhsulun həyat tsikli konsepsiyası vasitəsilə izah etməyə çalışırdılar. Bu nəzəriyyəyə görə məhsulun həyat tsikli onun bazara çıxdığı andan bazardan çıxana qədər keçdiyi dövrüdür. Məhsulun həyat tsikli nəzəriyyəsinin əsas *tərəfdarları Vernon, Kindelberger, Uelsə* görə əmtəələrin beynəlxalq hərəkəti həyat tsiklinin müxtəlif mərhələlərindən asılıdır. Bu mərhələlərin sayı dördür:

Tətbiq mərhələsi. Bu mərhələ əmtəənin bazara daxil olmasının ilk mərhələsidir. Bu mərhələdə əmtəə yalnız ölkə daxilində realizə olunur.

Artım mərhələsi. Məhsulun həyat tsiklinin ikinci mərhələsində əmtəənin daxili bazarda satışının həcmi bununla da həmin əmtəə ölkədən kənarə ixrac olunur.

"*Miqyas iqtisadiyyatları teoremi*" 2 yerə bölünür- daxili və xarici. **Daxili miqyas iqtisadiyyatları:** Kompaniyanın istehsalı artdıqca, hər istehsal vahidinin orta xərci aşağı düşür. **Xarici miqyas iqtisadiyyatları:** Firmanın sektordakı istehsal payı artdıqca, hər istehsal vahidinin orta istehsal xərci də aşağı düşür. Firmaların böyük hissəsi ideyaları və işçiləri öz aralarında mübadilə edirlər.

"*İnhisarçı rəqabət teoremi*": İnhisarçı rəqabət hipotezində sektor daxili ticarət mal fərqliləşdirilməsi və miqyas iqtisadiyyatları ilə izah edilməkdədir. Buna görə, ölkələr arasındakı faktor təchizatları nə dərəcə fərqlidirsə, müqayisəli üstünlüklərə əsaslanan sektorlararası ticarət də o dərəcədə böyük

olur. Qeyd edilən nəzəriyyənin əsasını qoyan ABŞ iqtisadçısı Pol Kruqman diqqətini istehsal amilləri ilə eyni səviyyədə təmin olunmuş ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin baş vermə şəraitini və səbəblərini tədqiq etmək üzərində cəmləşdirmişdir. İnhisarçı rəqabət çərçivəsində istehsalın miqyasının artmasının nəticəsində hər bir məhsul vahidinə olan istehsal xərcləri azalır, istehsalın səmərəliliyi və gəlirləri artır. Belə ölkələr üçün eynicinsli texnologiyaların istifadə edildiyi lakin, fərqli məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşma və mübadilə daha sərfəli olur. Misal üçün, avtomobil istehsalçısı olan ölkələr arasında avtomobillərin mübadiləsini qeyd etmək olar. P.Kruqmanın nəzəriyyəsinə daha yaxın bir nəzəriyyə ingilis iqtisadçısı *Bela Belassan*"sahədaxili beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi"dir. Bu nəzəriyyədə miqyas effekti ilə yanaşı kənd təsərrüfatı arasında mövsümü fərqlər, istehlakçılardan mədəni - psixoloji səviyyəsi və alıcılıq qabiliyyətlərindən formalaşmış tələb amili və digər amillər də, nəzərdən keçirilmişdir.

İstehsal amillərindən səmərəli istifadə məsələsi isə *Maykl Porter* ciddi məşğul olmuşdur. ABŞ professorunun rəqabətli üstünlüklər nəzəriyyəsi öz əksini 1990-cı ildə yazdığı «**Beynəlxalq rəqabət**» kitabında tapmışdır. Bu kitabda o, yüz sahə və yarım sahə və on ölkəni nəzərdən keçirərək bu sahə və yarım sahələrə aid milli müəssisələrin beynəlxalq rəqabət üstünlüklərini onların fəaliyyət göstərdiyi (makromühitdən) ölkələrin iqtisadi inkişafından asılı olduğunu bildirirdi. Makromühit hər istehsal sahəsinin, həm daxili bazardakı tələbin xarakteri, həm müxtəlif sahələrin inkişafından və digər amillərdən, həm də dövlətin xarici iqtisadi siyasətindən (hətta ayrı-ayrı şərait və səviyyələrdən) asılı ola bilər.

ABŞ iqtisadçısı Con Hiks isə texnoloji tərəqqinin təsnifatını aparmışdır. Bu təsnifatda amerikalı iqtisadçısı əmək və kapitalın texnoloji yenilikləri arasındakı uyğunluğu əldə əsas götürmüşdür. C.Hiks texnoloji tərəqqinin bu növlərini qeyd etmişdir:

- Neytral texnoloji tərəqqi istehsal amillərinin daimi uyğunluğu kapital və əməyin məhsuldarlığının getdikcə artması ilə müşayiət olunur.

- Kapital qoruyan texnoloji tərəqqi və əmək qoruyan texnoloji tərəqqi zamanı əmək və kapital amillər arasındakı uyğunluqda dəyişmələr baş verir. Kapital qoruyan texnoloji tərəqqidə hər hansı məhsul vahidində kapitalın həcmi əməyin həcminə nisbətən azalır və nəticədə əmək vahidinə daha az həcmdə kapital düşür.

- Əmək qoruyan texnoloji tərəqqidə isə tamamilə əksinə olur, yəni, əmtəə istehsalında kapitalın həcmi isə əmək məhsuldarlığı arasında fərqlər kapital amilinin xeyrinə olur.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafının müasir mərhələləri üçün elmi- texniki biliklərin mübadiləsi, malların icarəyə verilməsi, beynəlxalq turizm xidmətləri, kinofilmlərin kirayəyə verilməsi, xarici limanlarda gəmilərin təmiri, məsləhət- idarəçilik xidmətlərinin realizə edilməsi və qabildən olan sair ticarət formaları xarakterikdir.

Maddi dəyərlərin ticarətindən fərqli olaraq burada mübadilənin predmeti kimi elmi - texniki biliklər üzrə fəaliyyətin nəticələri və xidmətləri çıxış edir ki, bunları " görünməyən" mallar kimi qəbul etmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xidmətlərin istehsalı və alqı- satqısı da dəyər qanununun fəaliyyətinə tabedir. Onlarda hasil olunmasma sərf olunan ətəyin тәсти miqdarı da ölçülür.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə xidmətlərin ayrı - ayrı növlərinin əhəmiyyəti eyni deyil. Bunlar arasında elmi - texniki biliklərin mübadiləsi daha üstünlük təşkil edir. Bu hər şeydən əvvəl elmi - texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi və elmin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi ilə bağlıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elmi tədqiqatların genişlənməsi və dərinləşməsi çox böyük maliyyə məsrəfləri tələb edir. Xüsusilə baha başa gələn avadanlığın, materialların əldə edilməsinə daha çox məsrəflərin olması

ilə bağlıdır. Həmçinin məsrəflərin artması eyni zamanda yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması ilə əlaqədardır. Elmi tədqiqatlar sferasında ixtisaslaşmanın gücləndirilməsi və sair firmalar arasında elmi - texniki biliklərin mübadiləsinin inkişafını tələb edir. Müasir şəraitdə elmi - texniki mübadilənin (ticarətin) inkişafına ölkələrin qeyri - bərabər inkişafı səviyyəsi təsir göstərir. Belə ki, ABŞ - da elmi - texniki biliklərin inkişafına vəsait sərfi, ümumilikdə Almaniya, Fransa, İtaliya, İngiltərə, Yaponiyada qoyulan vəsait sərfindən artıqdır.

Beynəlxalq elmi - texniki biliklər üzrə ticarətin artmasına ilk növbədə elmi- tədqiqat və təcrübi - konstruktor işləri üçün vəsaiti olmayan ayrı - ayrı ölkələrin digər ölkələrdəki qabaqcıl elmi - texniki nəaliyyətlərdən bəhrələnməkdə marağı olmasıdır. Digər mühüm səbəb iri firmalar tərəfindən elmi - texniki fəaliyyətin inhisara alınmasıdır. Çünki uzunmüddətli baha başa gələn elmi - tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsinə ancaq onların gücü çatır.

Ticarət insan əməyi ilə bağlı fəaliyyət olub, iqtisadiyyatın ən müxtəlif və çoxşaxəli bir iqtisadi-sosial sahəsi kimi bütün iqtisadi məkanlarda ayrıca götürülmüş bir məmləkətdə , həmin məmləkətin xarici ölkələrlə iqtisadi münasibətlərində, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin realizə ediləcəyi məkanlarda təşkil olunur və idarə edilir.

1.2. Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi əsasları

Müasir qloballaşma şəraitində dövlətlər arasındakı münasibətlər müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir. Həmin münasibətlərin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onların məhz beynəlxalq əməkdaşlıq zəminində qurulması zəruriliyi ilə əlaqədardır.

Beynəlxalq münasibətlərin bir istiqaməti kimi ticarət münasibətləri xüsusi tənzimləmə sistemi ilə fərqlənir. Bütövlükdə, ticarət münasibətlərinin qurulması iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında əhəmiyyətli bir amil kimi çıxış edir. Ölkədə

ticarət münasibətləri, gömrük münasibətlərinin qurulması ilə sıx bağlıdır. Məsələn, əgər dövlət gömrük münasibətlərində azad ticarət siyasəti yeridirlərsə, bu artıq iqtisadi əlaqələrin inkişafı deməkdir. Bununla əlaqədar münasibətlərin təhlil zamanı haqlı olaraq göstərilir ki, gömrük münasibətləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlər iştirakçılarının ticarət siyasəti istiqamətində müvafiq prinsiplərə əsaslanaraq, xarici ticarət siyasəti sahəsində iqtisadi, təşkilati-hüquqi və psixotik qarşılıqlı münasibətlərin məcmusudur¹.

Ticarət və gömrük münasibətlərinin beynəlmilləşməsi ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrin bağlanmasına, vahid tariflərin tətbiqinə, ümumi təhlükəsizlik sistemi və beynəlxalq təşkilatların yaradılmasına və s. gətirib çıxarır. Gömrük münasibətlərinin inkişafı isə dövlətlərin Dünya Ticarət Təşkilatı sistemində daxil olması üzrə ümumi tendensiyanın inkişafında əhəmiyyətli amildir.

Aparılan təhlillərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ticarət münasibətləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin xarakterinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, burada da əsas yer ticarət siyasətinə məxsusdur. Ticarət siyasəti xarici iqtisadi fəaliyyətinin həyata keçirilməsində və dünya birliyi dövlətlərinin maraqlarının balanslaşdırılmasında mühüm vasitədir.

Beləliklə, ticarət münasibətləri nəinki iqtisadi münasibətlərin elementi deyil, həmçinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafında və daha da əlaqələndirilməsində bir vasitədir. Digər tərəfdən beynəlxalq ticarət hüququ artıq beynəlxalq hüququn formalaşmış bir sahəsidir. Belə ki, beynəlxalq ticarət münasibətləri uzun müddət mövcud olmuş münasibətlərdir və onların hüquqi tənzimlənməsinə kifayət qədər geniş zərurət duyulur.

Beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyekti kimi Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran mühüm nəzəri praktiki məsələlərdən biri də xarici ticarət sferasında beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq sahəsində irəliləyişə nail olmaqdır.

Beynəlxalq ticarət münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ticarət hüququnda azad iqtisadi zonalar, müasir dövlətlərarası münasibətlər sferasında

---

¹ Ершов А.Д. Международные таможенные отношения СПб. 2000, с.15

gömrük-tarif sistemləri, gömrük güzəştləri hüququ, dövlətlərin gömrük nəzarəti-əməliyyat funksiyalarının beynəlxalq –huquqi mexanizmi (beynəlxalq gömrük prosesi), kontrabanda və kömrük işi sferasında digər cinayətlərlə mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığın, ticarət münasibətlərinin əlaqələndirilməsində universal, regional və ikitərəfli əməkdaşlıq nəzərə alınmalıdır.

Dünya dövlətlərinin ÜTT-yə daxil olması gömrük işi sferasında beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, qəbul edilmiş standartlara uyğun olaraq, milli ticarət və gömrük tənzimlənmə sisteminin unifikasiya edilməsi zəruridir. AR-da ticarət siyasətinin inkişafı xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənmə mexanizminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması və milli iqtisadiyyatın maraqları ilə əlaqədardır.

AR-da xarici ticarət və gömrük işi sahəsində mövcud olan bir sıra problemlərin qarşısını almaq üçün, ilk növbədə, xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması və AR-ın beynəlxalq aləmdə daha fəal iştirakı şəraitlər ticarət və gömrük siyasətlərinin formalaşdırılmasının elmi və qanunvericilik əsasları hazırlanmalıdır.

Hal-hazırda milli iqtisadiyyatın inkişafının tələbləri nəzərə alınmaqla ticarət və gömrük siyasətinin inkişafını təmin etmək məqsədilə xarici ticarət və gömrük işi sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, gömrük rəsmilləşdirilməsi və nəzarəti prosedurlarının sadələşdirilməsi, xarici ticarət əməliyyatlarının gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün, yalnız bu iş üçün təyinatlandırılmış mərkəzlərin yaradılması, yeni texnologiyaların səmərəli və inteqrasiya olunmuş istifadəsinin həvəsləndirilməsi, xarici ticarət əməliyyatları üzərində səmərəli nəzarətin təşkili və işgüzar dairələr arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi olduqca vacibdir.

Ticarət və gömrük münasibətlərinin tənzimlənməsində beynəlxalq və milli hüquq normalarının qarşılıqlı əlaqə məsələlərinin təhlili problem üzrə kifayət qədər əhəmiyyətlidir. AR Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr AR-in qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Daha sonra, AR Konstitusiyasının 151-ci maddəsində göstərilir ki, AR-in qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktlar ilə

(AR-in Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) AR-in tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Analoji müddə AR Gömrük Məcəlləsində də əks olunmuşdur. Belə ki, AR Gömrük Məcəlləsinin 6-cı maddəsində qeyd edilir ki, AR-in dövlətlərarası müqavilələrində müəyyən edilən qadalar bu Məcəllə və gömrük işi haqqında AR_in digər qanunvericilik aktları ilə nəzərdə tutulmuş qaydalardan fərqlənərsə, dövlətlərarası müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir. Lakin primatlıq nöqteyi-nəzərdən barədə tək dövlətlərarası müqavilələrin məhdudlaşdırılması heç də əhəmiyyətli müddəə kimi qiymətləndirilə bilməz. Belə ki, hökumətlərarası müqavilələrdə də bir sıra müddəaların əks olunması, o cümlədən bu zaman beynəlxalq və milli hüquq normalarının qarşılıqlı nisbət məsələləri qeyri-müəyyən qalır.

Dövlətlərin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş müddəaları öz qanunvericiliklərinə daxil etməsi və onların icrası üçün təminat vasitələrini yaratması gömrük siyasətinin əsas istiqamətlərindən olmalıdır. Fikrimizcə, AR-də gömrük si siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı beynəlxalq təşkilatlara inteqrasiya, xüsusilə də AR-in ÜTT-yə üzv olması qarşıya qoyulan ən əsas məsələlərdən biri olmalıdır.

1973-cü il tarixli Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmonizasiyası haqqında Beynəlxalq Konvensiya (bəzi hallarda onu Kioto Konvensiyası da adlandırırlar) 1974-cü ildə qüvvəyə minməklə təxminən 70 dövləti özündə birləşdirir. ÜTT 26 may 1999-cu il sessiyasında Kioto Konvensiyasını yeni redaksiyada qəbul etdi ki, həmin müddəalar da aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: gömrük qanunvericiliyinin, o cümlədən gömrük orqanlarının qərarlarından şikayət veilməsi institutunun müddəalarının aydınlığı və dəqiqliyi; sadələşdirilmiş standart gömrük qayda və prosedurlarının qəbulu; gömrük prosedurlarında informasiya sistemləri və texnologiyanın maksimum dərəcədə səmərəli istifadəsi; gömrük nəzarətinin metodlarının təkmilləşdirilməsi; Bəyannamənim ilkin formasından istifadə edilmə; gömrük prosedurlarının keçirilməsində elektron məlumat bazasından istifadə; gömrük

orqanlarının digər dövlət orqanları, ticarət assosiyaları ilə hərtərəfli əməkdaşlığı, həmçinin gömrük xidmətlərinin beynəlxalq əməkdaşlığı və qarşılıqlı fəaliyyəti; xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları ilə tərəfdaş münasibətlərinin müəyyən olunması. Kioto Konvensiyasının yeni redaksiyası əsas etibarilə 3 hissədən ibarətdir: Konvensiyanın əsas mətni; ona Əsas əlavə; doqquz xüsusi əlavə.

1961-ci ildə Brüsseldə imzalanmış malların müvəqqəti idxalı üzrə ATA karneti haqqında Konvensiya (ATA Konvensiyası) 1963-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Konvensiya 28 maddə və ATA kitabçasının nümunəsinin göstərildiyi Əlavədən ibarətdir. Preambulada göstərilir ki, Konvensiyanın əsas məqsədini beynəlxalq kommertiya və mədəni sferalarda fəaliyyətdə əhəmiyyətli üstünlüyə malik olan və Razılığa gələn Tərəflərin gömrük sistemlərinin harmonizasiya və unifikasiyasının daha yüksək səviyyəsinə çatmağı nəzərdə tutan yüklərin müvəqqəti olaraq rüsumsuz idxalının vahid qaydasını qəbul edilməsi təşkil edir.

1970-ci ildən etibarən beynəlxalq ticarətdə malların yeni nomenklaturalarının işlənilib hazırlanmasına başlandı. Nəticədə GƏŞ-in himayəsi altında 1983-cü ildə Brüsseldə Malların təsvirinin və kodlaşdırılmasının harmonizasiyası olunmuş sistemi haqqında Beynəlxalq Konvensiya qəbul olundu (1 yanvar 1988-ci ildə qüvvəyə minmişdir).

Bu sahədə növbəti beynəlxalq sənəd 1953-cü ildə qüvvəyə minmiş Malların gömrük qiymətləndirilməsi haqqında Konvensiya oldu. Bu Konvensiyada nəzərdə tutulmuş tədbirlərin realizəsi məqsədilə GATT-ın strukturunda Konvensiya iştirakçıları üçün hələ də fəaliyyəti göstərən Gömrük Qiymətləndirilməsi Komitəsi yaradılmışdır. Lakin GATT üzvdövlətlərinin 7-ci Raund görüşləri (Tokio Rauundu) çərçivəsində 1973-cü ildən etibarən başlanmış çoxtərəfli ticarət danışıqları nəticəsində GATT-ın gömrük qiymətləndirilməsi barədə müddəalarının dəqiqləşdirilməsi üzrə razılıq əldə olundu və 12 aprel 1979-cu ildə Cenevrədə “GATT-ın 7-ci maddəsinin tətbiqi haqqında” Saziş – Cenevrə Məcəlləsi qəbul olundu və imzalanmaq üçün açıq elan edildi (1981-ci ildə qüvvəyə minmişdir). Saziş normalarının həyata keçirilməsi xüsusi olaraq bu məqsədlə yaradılmış iki orqana

həvalə olunurdu. Bunlar GATT tərkibində (hazırda isə ÜTT) Gömrük Qiymətləndirilməsi üzrə Komitə və bütün üzv-dövlətlərin daxil olduğu Gömrük Əməkdaşlığı Şurasının tərkibində (hazırda isə ÜTT) Gömrük Qiymətləndirilməsi üzrə Texniki Komitədir.

Növbəti beynəlxalq sənəd 1990-cı ildə İstanbulda imzalanmış Müvvəqəti idxal haqqında Konvensiyadır. Müvvəqəti idxal haqqında əvvəllər qəbul olunmuş beynəlxalq gömrük konvensiyalarının sayının çoxluğu və bu barədə daha da genişlənən pərakəndəliyin bu sahədə vəziyyətin daha da pisləşməsinə şərait yaratdığını nəzərə alaraq, Razılığa gələn Tərəflər preambulda göstərmişdir ki, gömrük rejimlərinin sadələşdirilməsi və harmonizasiyası, xüsusilə də müvvəqəti idxal barədə bütün mövcud konvensiyaları əhatə edəcək vahid beynəlxalq müqavilənin qəbulu mövcud beynəlxalq qaydalardan istifadəni asanlaşdırma, beynəlxalq ticarətin və beynəlxalq mübadilənin digər formalarına səmərəli yardım göstərə bilər.

Bu sahədə digər beynəlxalq müqavilələr də qeyd edilməlidir. Məsələn, 1972-ci il Konteynerlərə aid Gömrük Konvensiyası özündə aşağıdakı məsələləri birləşdirir: müvəqqəti idxal proseduru; müvəqqəti ixrac proseduruna uyğun olaraq ixrac edilən konteynerlərdən istifadə olunma şərtləri; xüsusi hallar. Gömrük hüquqpozmalarının qarşısının alınması, təhqiqatının aparılması və aradan qaldırılması dair qarşılıqlı inzibati yardım haqqında 1977-ci il Beynəlxalq Konvensiyası gömrük sferasında meydana çıxan pozuntuların qarşısının alınmasında dövlətlərin əməkdaşlığının formalaşmasına yönəlmişdir. 1984-cü il tarixli Sərhəddə yüklərə nəzarətin həyata keçirilməsi şərtlərinin razılaşdırılması haqqında Beynəlxalq Konvensiyanın əsas məqsədini isə beynəlxalq yük daşımalarını asanlaşdırmaq üçün rəsmiyyətçiliyə riayət olunmasına, həmçinin nəzarət növləri və müddətinə münasibətdə tələblərin, xüsusilə nəzarət proseduru və onların tətbiq olunma üsulların milli və beynəlxalq əlaqələndirmə yolu ilə azaldılması təşkil edir. BYD kitabçasının tətbiqi ilə beynəlxalq yük daşımaları haqqında 1975-ci il tarixli Gömrük Konvensiyası (BYD Konvensiyası) da gömrük məsələləri ilə bağlı bir sıra mühüm münasibətləri tənzimləyir.

Bu zaman gömrük münasibətlərinin tənzimlənməsində və gömrük işi sferasında əməkdaşlığında həyata keçirilməsində regional səviyyədə fəaliyyətə göstərən ümumi və ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatların müxtəlif aspektlərdə rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun əsasını isə GƏŞ-in 1986-cı ildən öz işini regional yanaşmadan həyata keçirməsini təşkil və təşviq etməsi təşkil edir. Hazırda Şura çərçivəsində GƏŞ\ÜGT-nin iştirakçı-dövlətlərinin birləşdirən 6 regional qrupu mövcuddur: Amerika və Karib hövzəsi; Avropa; Şimali Afrika, Yaxın və Orta Şərq; Qərbi və Mərkəzi Afrika; Şərqi və Cənubi Afrika; Uzaq Şərq, Cənubi və Cənubi-Şərqi Asiya, Avstraliya və Okeaniya.

Avropa İttifaqı çərçivəsində gömrük münasibətlərinin tənzimlənməsindən danışıqlar, 1992-ci ildə qəbul olunmuş və 1 yanvar 1994-cü ildə qüvvəyə minmiş İttifaqın Gömrük Məcəlləsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Gömrük Məcəlləsinin yaradılması məqsədinə uyğun olaraq o, İttifaqla üçüncü dövlətlər arasında ticarət münasibətlərinə şamil olunur. Məcəllənin tətbiqi sferasına gəldikdə isə, onu göstərmək lazımdır ki, mövcud akt Birlik səviyyəsində olduğu kimi, milli səviyyədə də İttifaqın gömrük qaydalarını müəyyən edir. Bundan əlavə, müvafiq beynəlxalq qurumun preferensial rejimlərin verilməsinin altı sxemi mövcuddur. Onlardan daha geniş yayılmış inkişaf etməkdə olan ölkələrə verilən Ümumi Preferensiya Sistemidir.

ÜTT-nin yaradılmasına qədər mövcud olan GATT faktiki olaraq sadəcə çəxtərəfli müqavilə kimi deyil, həm də beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsində mahiyyət etibarilə keçid xarakterli ümumi təşkilat və ya kvazibeynəlxalq təşkilat kimi çıxış etmişdir. GATT-ın bütün fəaliyyət dövrü ərzində çəxtərəfli ticarət danışıqlarının səkkiz raundu keçirilmiş və yekun sənədlərinin qəbul edilməsi ilə yekunlaşmışdır: Cenevrə (İsveçrə) – 1947-ci il; Annesi (Fransa) – 1949-cu il; Torki (Boyük Britaniya) -1950-ci il; Cenevrə - 1956-cı il; “Dillon Raund”, Cenevrə - 1960-1961-ci illər; “Kennedi Raundu”, Cenevrə - 1964-1967-ci illər; “Tokio Raundu”, Tokio (Yaponiya) – Cenevrə - 1973-1979-cu illər; “Uruqvay Raundu” Punta-del-Este (Uruqvay) – Cenevrə -1986-1994-cü illər.

İlkin raundlarda danışıqlar yalnız sənaye malları üzrə “əmtəə prinsipi”nə münasibətdə gömrük vergiqoymasının aşağı salınması məsələsi ilə əlaqədar idi. Məsələn, Dillon Raundu zamanı rüsumların aşağı salınması məsələsi müzakirə mövzusu olmuş, Kennedi Raundu zamanı isə sənaye malları üçün gömrük vergiqoymasının səviyyəsinin “xətti” olaraq aşağı salınması, bir sıra qeyri-tarif məhdudiyyətləri ilə əlaqədar müzakirələrin aparılması və son nəticədə müvafiq sazişlərin qəbul edilməsi (həmçinin, Antidempinq üzrə Məcəllə) və s. Razılaşdırılmışdır. Tokio Raundu zamanı isə tariflərin yenidən “xətti” olaraq aşağı salınması razılaşdırıldı və qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin məhdudlaşdırılması barədə danışıqlar aparılmışdır. Raundun nəticələrinə görə GATT-ın fəaliyyət sferasını tamamlayan və genişləndirən, həmçinin onun təfsir olunması və tətbiq olunması qaydalarını dəqiqləşdirən çoxsaylı sazişlər qəbul edildi: Ticarətdə texniki maneələr haqqında Saziş (Standartlar Məcəlləsi); GATT-ın VI, XVI və XXIII maddələrinin təfsiri və tətbiq edilməsi haqqında Saziş (Subsidiya və təzminat rüsumları Məcəlləsi), GATT-ın VII maddəsinin tətbiq edilməsi haqqında Saziş (Gömrük qiymətləndirməsi Məcəlləsi), GATT-ın VI maddəsinin tətbiqi haqqında Saziş (Antidempinq Məcəlləsi) və s.

Uruqvay Raundu GATT\ÜTT sistemində mühüm əhəmiyyətə malikdir. GATT-ın Uruqvay Raundunun ən mühüm nəticələrindən biri ÜTT-nin yaradılması olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, GATT ÜTT-nin hüquqi əsasını təşkil edir. Ümumiyyətlə, ÜTT-nin təsis edilməsi haqqında Saziş 50 sazişi özündə əks etdirən “paket”dən ibarətdir: Tariflər və ticarət üzrə Baş Saziş – 1994 (“GATT-1994”), Xidmətlərlə ticarət üzrə Baş Saziş (GATS), Əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinin ticarət aspektləri üzrə Saziş (TRİPS), Toxuculuq və geyim üzrə Saziş, Kənd təsərrüfatı üzrə Saziş, Hökumət tədarükləri haqqında Saziş, Mülki aviatexnika haqqında Saziş, İnvenstisiya tədbirlərinin ticarət aspektləri haqqında Saziş (TRİMS) və s.

GATT-ın XXVIII maddəsində qeyd edilir ki, üzv-dövlətlər gömrük rüsumları qoyuluşunu qarşılıqlı danışıqlar yolu ilə tədricən aşağı salmalı, həmçinin aşağı

salınmış rüsum dərəcələrinin gələcəkdə artırılmasına qarşı müvafiq tədbirlər görməlidir. Tariflərin artırılması müdafiə tədbiri kimi də çıxış edə bilər ÜTT-nin hər bir üzvü müdafiə tədbirini həyata keçirə bilər, bir şərtlə ki, o, müəyyən etsin ki, onun ərazisinə malın idxal edilməsi o qədər yüksək həcmə həyata keçirilir ki, bu, həmin malların milli istehsalı və ya birbaşa rəqabətinə zərər yetirir və ya zərər yetirmək təhlükəsi var. Müdafiə tədbirlərinin tətbiqi GATT-ın XIX maddəsinə əsaslanır və Müdafiə tədbirləri üzrə Sazişlə konkretləşdirilmişdir. XIX maddə “Bir sıra malların idxalı zamanı fəvqəladə tədbirlər” adlanır. Belə ki, həmin maddə dövlətlərə müvəqqəti olaraq ayrı-seçkilik əsasında gömrük güzəştlərini dayandırmaq və milli istehsalçılara zərər vurulması ilə bağlı olaraq müdafiə tədbirləri görmək hüququq verir.

Beləliklə, ölkəmizin ÜTT-yə daxil olması gömrük işi üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, AR-də gömrük siyasətinin inkişafı xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimləmə mexanizminin beynəlxalq tələblərlə uyğunlaşması və milli iqtisadiyyatın maraqları ilə əlaqədardır. Milli bazarı xarici rəqabətin zərərli təsirindən qorumaq və keyfiyyətsiz malların idxalının qarşısını almaq məqsədilə hərtərəfli düşünülmüş tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bütövlükdə, gömrük-tarif tənzimlənməsinin elə bir dəqiq mexanizmi yaradılmalıdır ki, sui-istifadə hallarının qarşısını almaq mümkün olsun. Daha sonra, AR-də gömrük işinin üzləşdiyi bir sıra problemlərin qarşısını almaq, üçün ilk növbədə, xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması və AR-in beynəlxalq cəmiyyətdə daha fəal iştirakı şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin və gömrük siyasətinin formalaşdırılmasının elmi əsasları hazırlanmalıdır.

2005-ci ilin iyununda ÜGT Baş Məclisi tərəfindən beynəlxalq ticarətin sadələşdirilməsi və təhlükəsizliyinin təmin olunmasının “Çərçivə” standartları qəbul olunmuşdur. Bu sənədin qəbul edilməsində məqsəd gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi, beynəlxalq ticarət kanallarından terrorçu qruplaşmalar və cinayətkar birliklərin fəaliyyətinə yol verməmək və ticarət-gömrük mexanizmlərini

şəffaflaşdırmaqdır. Burada həm də sistemin dünya gömrük xidmətləri tərəfindən tətbiq olunacaq əsas prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

AR-ÜGT qarşılıqlı münasibətlərinə gəlincə onu qeyd etmək lazımdır ki, dövlətimiz 1999-cu il iyununda Təşkilatın Maliyyə Komitəsinə, 2000-ci ildə isə Siyasi Komissiyaya üzv seçilmişdir. Respublikamız ÜGT-yə daxil olduğu andan onun nüfuzu yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. Respublikamızın bu Təşkilatla əməkdaşlıqdan əldə etdiyi əsas uğurlar sırasına ÜGT-nin Regional Tədris Mərkəzinin digər Qafqaz ölkələrində deyil, məhz Azərbaycanda yaradılmasına dair qərarın qəbul edilməsi də aid edilməlidir.

AR-in ən yaxın qonşuları olan Ukrayna, Gürcüstan, moldova ilə bağladığı ikitərəfli sazişlər GUAM-ın üçün zəmin rolunu oynamışdır. GUAM-ın üzvü olan ölkələr son illərdə imzalanmış ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilə-hüquqi sənədlərinə əsaslanaraq, ticarət-iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsi zərurətini nəzərə alaraq belə nəticəyə gəmişlər ki, gömrük, nəqliyyat, rabitə, energetika, kənd təsərrüfatı kimi sahələrdə əməkdaşlığa hər vasitə ilə kömək göstərmək, iqtisadiyyat, humanitar əməkdaşlıq, turizm və mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək zəruridir.

Bu zaman 20 iyul 2002-ci il tarixdə Yaltada GUAM dövlət başçıları tərəfindən imzalanmış GUAM çərçivəsində Azad ticarət zonasının yaradılması haqqında Saziş xüsusi qeyd edilməlidir. 11 fevral 2003-cü ildə Kiyevdə GUAM üzv-dövlətlərinin gömrük idarələri rəhbərlərinin görüşündə terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması məsələləri ilə yanaşı, ticarət və nəqliyyata yardım, sərhəd və gömrük nəzarətinin təmin edilməsi üzrə GUAM-ABŞ Çərçivə Proqramının reallaşdırılması və bununla əlaqədar GUAM-ın üzv-dövlətləri arasında Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu qəbul olunmuşdur. GUAM-ın “Ticarətə və nəqliyyata yardım” Layihəsi ticarət və nəqliyyatın inkişafına və müdafiəsinə kömək, ticarət və nəqliyyata yardımın ümumi prinsiplərinin tətbiqi, dövlət sərhədlərində və daxili gömrük terminallarında sərhəd və gömrük nəzarətinin

təkmilləşdirilməsi sahəsində dövlətlərarası və idarələrarası əməkdaşlığın genişləndirilməsinə yönəlmişdir

GUAM çərçivəsində qəbul edilmiş digər beynəlxalq aktlar da – Terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotiklərin yayılması və digər təhlükəli cinayət növləri ilə mübarizəyə dair GUAM-ın Virtual Mərkəzinin yaradılması haqqında Saziş, həmçinin Fövqəladə vəziyyətlərdən xəbərdarlıq edilməsi və onların nəticələrinin aradan qaldırılması sahəsində hökumətlərarası Saziş, Ticarət və nəqliyyata yardıma dair GUAM üzvdövlətlərinin Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu, Gömrük məsələlərində qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası Saziş, GUAM üzv-dövlətlərinin dövlət sərhədlərinin mühafizəsi orqanlarının əməkdaşlığı haqqında Protokol və s.təhlil edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, GUAM üzvdövlətləri arasında imzalanmış Gömrük işində qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq haqqında 4 iyul 2003-cü il Yalta Sazişi gömrük işi sferasında münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bundan başqa, 22 may 2006-cı il tarixdə GUAM üzv-dövlətləri mallarının mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsinin müvəqqəti qaydaları haqqında Protokol imzalanmışdır ki, bu da Azad ticarət zonasının yaradılması haqqında Sazişin realizəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beleəliklə, yeni yaranmasına baxmayaraq, GUAM çərçivəsində bir sıra normalar qəbul edilmişdir ki, onlar da müxtəlif istiqamətli münasibətlərin tənzimlənməsində əsas qismində çıxış edərək, gömrük işi sferasında üzv-dövlətlərin müvafiq dövlətdaxili qanunvericiliyinə təsir etməklə yeni tendensiyaların xüsusi rol oynayacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatının bərabərhüquqlu subyekti kimi Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri dinamik surətdə inkişaf edir. Müstəqilliyin əldə olunmasından bugünədək xarici ticarətin qanunvericilik bazası inkişaf etdirilmiş və təkmilləşdirilməkdə davam etmişdir. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət fəaliyyətinin qanunvericilik bazasını ölkə Kontitusiyası, beynəlxalq konvensiyaların prinsip və normaları, həmçinin bilavasitə xarici ticarət və gömrük fəaliyyətini tənzimləyən milli qanunvericilik aktları, Prezident Fərmanları,

idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində normativ aktlara edilən sistemli əlavə və dəyişikliklərdən ibarətdir. Formalaşdırılmış qanunvericilik bazası mütərəqqi prinsiplər əsasında qurulmuş, ayrı-ayrı subyektlərin xarici ticarətdə bərabərhüquqlu iştirakı hüquqi əsaslarla təmin edilmişdir. Bu işdə “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 24 iyun tarixli və s. kimi fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının bir nömrəli əlavəsinə əlavə edilməsi” barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentini 23 mart 2005-ci il fərmanı “İxrac nəzarət haqqında” 30 avqust 2005-ci il fərmanı müstəsna rol oynayır. Bundan başqa “Gömrük tarifi haqqında” qanun Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqələnməsini təmin etməklə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydalarını müəyyən edir. Gömrük tarifinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikası üzrə idxalın əmtəə strukturunu səmərəliləşdirmək;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;
- Valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət etmək;
- Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sahəsində Azərbaycan Respublikasında bir sıra normativ hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir.

1. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılması haqqında” (10.01.1994) Prezident Fərmanı
2. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında”

- (05.04.1994) Prezident Fərmanı
3. “Gömrük tarifi haqqında” qanun (26.06.1995)
  4. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi haqqında” Prezident Fərmanı (24.09.1996)
  5. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Prezidentin Fərmanı (17.12.1996)
  6. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin liberallaşdırılması haqqında” Prezidentin Fərmanı (18.02.1997)
  7. “Azərbaycan Respublikasının Gömrük məcəlləsi” (10.06.1997)
  8. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Prezidentin Fərmanı (24.06.1997)
  9. Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında Nazirlər Kabinetinin qərarı (27.02.1999)
  10. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi üzrə əlavə tədbirlər haqqında” Prezidentin Fərmanı (23.07.1999)
  11. “İxrac nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (26.10.2004)

“Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən, əlavə dəyər vergisindən azad olunan malların siyahısı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 24.01.2012-ci il sərəncamı, “Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında” AR Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 22 aprel tarixli 91 №-li qərarında dəyişiklik edilməsi haqqında qərar (№16), AR Nazirlər Kabinetinin 24.01.2012-ci il sərəncamı xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

AR Dövlət Gömrük Komitəsinin yerinə yetirdiyi funksiya və vəzifələr istər ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, istərsə də dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük tətbiq sahəsi Azərbaycan Respublikasının vahid gömrük ərazisidir. Azərbaycan Respublikasının gömrük tarifi ölkənin gömrük sərhədindən keçirilən mallara tətbiq edilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin Əmtə

nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəcələrinin məcmusudur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin Əmtəə nomenklaturası malların beynəlxalq təcrübədə qəbul olunmuş təsnifat sistemində uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunur.

Xarici ticarət əməliyyatlarının gömrük-tarif tənzimlənməsində “Əmtəə nomenklaturası” məhfumundan geniş istifadə olunur. Əmtəə nomenklaturası faktiki olaraq malların təsnifatlandırıcısıdır. Buna görə əmtəə nomenklaturası dedikdə təsnifat sistemində uyğun olaraq yerləşdirmək, malların siyahısı nəzərdə tutulur. Əmtəə nomenklaturasının köməyilə malların təsnifatlaşdırılması malları kodlaşdırmağa, gömrük əməliyyatları aparmağa (rüsumların tutulması, gömrük dəyərinin təyini və s.) xarici ticarətin mal strukturunu öyrənməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təyin edilir və ölkənin əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün idxal gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən müəyyən olunur.

Respublika ərazisində gətirilən mallara əlavə dəyər vergisinin tətbiq edilməsi qaydaları “Əlavə dəyər vergisi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa edilmiş əlavə və dəyişikliklərə, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin əlavə dəyər vergisinə dair 16 iyun 1997-ci il tarixli 61 sayılı qərarına, habelə qüvvədə olan digər gömrük qanunvericiliyi aktlarına əsasən hazırlanmışdır. Qüvvədə olan təlimatda bəzi istisna halları mövcuddur. Belə ki, burada göstərilən hallar istisna edilməklə, Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən Müstəqil Dövlətlər Birliyi üzvü olan dövlətlərin hüdudlarından kənarında istehsal edilmiş mallar 18 faiz dərəcə ilə əlavə dəyər vergisinə cəlb edilir. MDB üzvü olan dövlətlərin istehsalı olan (mənsə sertifikatına uyğun olaraq) mallar MDB dövlətlərinin hüdudları kənarından gətirildikdə əlavə dəyər vergisinə cəlb olunur.

Mövcud şəraitdə əlavə dəyər vergisi yük gömrük bəyannaməsi gömrük əməliyyatı üçün qəbul edildiyi tarixə xarici valyutaların Azərbaycan Respublikası Milli Bankının müəyyən etdiyi məzənnələri əsasında manatla ödənilir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN XARICI TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf mərhələləri və meylləri

Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya olunması, ticari-iqtisadi münasibətlərdə baş verən müsbət keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinə, ilk növbədə, tam hüquqi-iqtisadi, idarəçilik baxımından qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi, bazar infrastrukturalarının formalaşdırılmasının və onların çevik fəaliyyət mexanizminin yaradılması əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Respublikamızın ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində və dərinləşdirilməsində ölkənin bir çox beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda iştirakı, regional iqtisadi-ticarət əməkdaşlığa qoşulması və ayrı-ayrı ölkələrdə bağlanmış ticarət müqavilələri müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

İƏT (İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı) ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin təhlili əsasən ticarət sferasında aparılır. Çünki Azərbaycan bu beynəlxalq təşkilata XX əsrin sonlarında üzv olmuşdur və ölkəni əhatə edən sazişlər nisbətən təzə qəbul edildiyi üçün (preferensial tariflər haqqında, tranzit ticarət haqqında və s.) onların praktiki nəticələri barədə danışmaq hələ tezdir. Digər tərəfdən, Azərbaycanın iştirak etdiyi bəzi İƏT layihələri (elmi fond, gəmiçilik təşkilatı, sığorta təşkilatı, ticarət və investisiya bankı və s.) bağlanmış niyyət protokolları şəklindədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın xarici ticarət dövriyyəsində İƏT yeddinci yerdədir. Təhlil göstərir ki, 2014-cü ildə 2004-cü ilə nisbətən Azərbaycanın İƏT ilə ticarət dövriyyəsi artaraq 409306,1 mln.dollardan -----mln. dollara çatmışdır. Azərbaycanın ümumi xarici ticarət dövriyyəsində İƏT ölkələrinin payı isə 30,1% artmışdır. Ümumilikdə İƏT ölkələri ilə ticarət dövriyyəsi 31% artmışdır. Bu da Azərbaycanın İƏT üzv ölkələri ilə əlaqələrinin genişlənməsinin göstəricisidir. 2014-cü ilin yekunlarına görə İƏT Azərbaycanın idxalında 24% xüsusi çəki ilə İƏT

(49,9%), Qara Dəniz İƏT (36,8%), Asiya-Sakit Okeanı İƏT (37,1%), MDB (33%), İslam Konfransı Təşkilatı (27,1%), ixracında isə 9,7%, xüsusi çəki ilə İƏİT (72,4%), Avropa Birliyi (61,4%), Qara Dəniz İƏT (21,3%), MDB (14,5%), İslam Konfransı Təşkilatından (9,96%) geri qalmaqla hər iki göstərici üzrə beşinci yerdə durur.

Azərbaycanla İƏT ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığının dərinləşməsinə təkan verəcək ən mühüm səbəblərdən biri onların çoxunun yüksəliş dövründə olması, arasıkəsilmədən orta və yüksək inkişaf templəri göstərmələridir. Həm də İƏT üzvlərinin makroiqtisadi göstəricilərinin xeyli hissəsinin yaxınlığı, iqtisadi durumlarının, problemlərinin oxşar olması müxtəlif sahələrdə (proteksionizm və ya təşkilat daxilində liberallaşma, antiinflasiya, xarici ticarət, valyuta-kredit) uyğunlaşdırılmış iqtisadi siyasət yeridilməsini və çətinliklərin birgə aradan qaldırılmasını daha asanlıqla mümkün edir. Azərbaycanın bu ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatlarının strukturuna baxsaq görərik ki, Respublikamız İƏT ölkələrindən idxalında hazır məhsulların payı 27%-dən çox olduğu halda, Azərbaycanın bu ölkələrə ixracında hazır məhsulların payı 6,1% təşkil edir. Onlardan ümumiyyətlə ölkəyə idxal olunan məhsulların əsas hissəsini elektrik avadanlıqları, buğda unu, un məmulatları, şəkər, məişət avadanlıqları, rabitə cihazları, onlara ixrac olunan məhsulların əsas hissəsini isə neft və neft məhsulları, aluminium oksidi, plastik kütlələr, pambıq lifi təşkil edir. İƏT ölkələrindən idxalın 8,6%-i, ixracın 1,5%-i istehsal təyinatlı avadanlıq və maşınlardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın hazırda istehsal etdiyi məhsulların əksəriyyətinin keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyəti, dünya bazarlarında təklif olunan analogi əmtəələrin keyfiyyəti, İƏT ölkələrinin bazarlarının tələbi, alıcılıq qabiliyyəti nəzərə alınarsa, bu təşkilatla inteqrasiya əlaqələrinin gücləndirilməsi ölkəmiz üçün daha cəlbedici olar. Çünki ölkəmizdə istehsal olunan məhsulların çoxu (xüsusilə qeyri-neft sektorunda) öz keyfiyyətinə görə əsasən İƏT-ə üzv dövlətlərin daxili bazarlarının tələblərinə cavab vermək iqtidarındadır. Bütün bunları ümumiləşdirərək Azərbaycanın İƏT ilə əməkdaşlığının aşağıdakı 4 istiqamətini məqsəduyğun hesab etmək olar:

- İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində müştərək müəssisələrin yaradılması;
- Qarşılıqlı nəqliyyat-kommunikasiya və ticarətin bütün növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün əməkdaşlıq;
- Respublikamızda regional statusa malik azad iqtisadi zonaların yaradılması;
- Elmi-texniki əməkdaşlığın genişləndirilməsi.

Respublikanın milli ticarət sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, bu sahədə iqtisadi-ticari əməkdaşlığının genişləndirilməsi baxımından beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Gómruk Təşkilatına üzvlüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1992-ci ildən bugünə qədər Azərbaycanın xarici və daxili ticarət siyasətinin tərkib hissəsi olan vahid gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi sayəsində ölkənin beynəlxalq əlaqələri daha da genişlənməmiş və keyfiyyətcə yeni səviyyəyə çatmışdır. Ticarət qaydalarının sadələşdirilməsi məqsədilə Azərbaycanla ÜGT arasında XİF əmtəə nomenklaturası (ƏN) əsasında vahid gömrük tarifinin işlənilib hazırlanması, gömrük rüsumlarının alınması, tətbiq edilməsi, malların mənşə ölkəsinin təyin edilməsi, gömrük məqsədləri üçün malların qiymətləndirilməsi barədə razılaşmalar əldə edilmişdir. ÜGT-nin Baş Katibi Mişel Danenin müraciət məktubuna əsasən Azərbaycan «Malların təşkili və kodlaşdırılması üzrə harmonikləşdirilmiş sistem haqqında Beynəlxalq Konvensiya»ya qoşulmaq barədə təklif almışdır. Bu təklif qəbul olunmuş və artıq ölkəmiz öz ticarət əlaqələrində bu konvensiyanın müddəalarını tətbiq edir.

Azərbaycanın ixracında əsasən neft və neft məhsulları üstün yer tutur. Məhz ixracın 80%-ni neft və neft məhsulları təşkil edir. İxrac olunan neft dəniz və boru kəməri nəqliyyatı vasitəsilə dünya bazarına çıxarılır. Azərbaycan neftinin əsas idxalatçıları Avropa ölkələri, Yaxın Şərqlə ölkələri və Rusiyadır. Dövlət büdcəmizin böyük hissəsi məhz neft ixracından əldə edilən vəsait hesabına formalaşır. Buna görə də neftin qiymətinin dünya bazarında dəyişməsi birbaşa ölkəmizin iqtisadi inkişafına təsir edir. Neftin dünya bazarında qiymətinin dəyişməsinə də əsasən OPEK ölkələri

təsir edir. Belə ki, dünya neft istehsalı və ixracının 60-70%-i bu ölkələrin payına düşür. Bu ölkələr tərəfindən neftin qiymətinin dəyişməsi neftin dünya qiymətlərinə bilavasitə təsir göstərir və bu da Azərbaycanın ixrac etdiyi neftin qiymətinin dəyişilməsində özünü biruzə verir. Bu səbəbdən də dünya neft bazarında qiymətlərin dəyişilməzliyinin qorunub saxlanması üçün yolların axtarılıb tapılması, neft istehsal edən və ixrac edən ölkələrin gəlirlərinin möhkəmliliyini təmin etmək, dünya bazarında neft qiymətlərinin sabitləşdirilməsi üzrə qeyri-üzv ölkələrlə əməkdaşlığında Azərbaycanın da öz yeri vardır.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrini şərti olaraq iki mərhələyə bölmək olar:

1) müstəqillik əldə olunanadək SSRİ-nin tərkibində olan ticarət-iqtisadi əlaqələr;

2) müstəqil Azərbaycan Respublikasının ticarət-iqtisadi əlaqələri.

Birinci mərhələdə Azərbaycan ittifaq respublikaları ilə qarşılıqlı surətdə geniş ticarət-iqtisadi əlaqələrə malik idi. Lakin bu əlaqələr ittifaq daxili səciyyə daşıyırdı, onlar ayrı-ayrı ittifaq respublikalarının iqtisadi mənafeyindən daha çox vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin tələbləri baxımından qiymətləndirilirdi. Bu dövrdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrini inkar etmək olmazdı. Bu zaman ölkənin sənaye məhsullarının bir hissəsi xarici ölkələrə göndərilirdi. Bu işi yalnız ittifaq orqanlarının xarici iqtisadi əlaqələr strukturları həyata keçirirdi. Şübhəsiz, sərbəst ixrac-idxal balansını, hesablaşmalar aparən müstəqil valyuta bankı, milli valyutası, idarəetmə strukturları və s. atributları olmayan respublikada müstəqil xarici ticarət siyasəti həyata keçirmək mümkün deyildi. 1992-1993-cü illərdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Bu zaman həm keçmiş ittifaq respublikaları ilə, həm də başqa xarici ölkələrlə iqtisadi-ticari əlaqələr inkişaf edirdi. Respublikada keçən dövr ərzində yaradılmış sənaye potensialı onun bu ölkələrlə əməkdaşlığı üçün baza rolunu oynayır. Müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin vəziyyəti

haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün 1995-2014-cu illərdə xarici ticarətin əsas göstəricilərinə diqqət yertirmək məqsəduyğundur.

İxracın strukturunda neft və neft məhsullarının üstünlük təşkil etməsi keçid dövrünün doğurduğu məntiqi nəticə olmaqla yanaşı, hələ uzun müddət davam edəcəkdir. Hal-hazırda ölkədə həyata keçirilən islahatlar kompleksinin hədəflədiyi əsas məqsədlərdən biri məhz ixracatın strukturunun modernləşdirilməsi, ixrac prosesinin artan sürətlə gedişi və dayanıqlığının təminatı üzərinə düşür. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın ümumilikdə xarici ticarətinin inkişafına mənfi təsir edən ilkin amillər sırasında əsasən, dünya təsərrüfatı ilə iqtisadi əlaqələrin zəif olmasını, iqtisadi əməkdaşlıq formalarının lazımi səviyyədə diversifikasiya olunmamasını, iqtisadiyyatın ümumi strukturunda hasilat sənayesinin xüsusi çəkisinin yüksək olması və aqrar sektorun investisiya tələbatının tam ödənilməməsini göstərmək olar. Konkret olaraq ixrac siyasətinə gəlincə, onun səmərəliliyini azaldan amillərə əsasən aşağıdakılar aid edilməlidir: əksəriyyət malların rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması;

yeni məhsul növlərinin istehsalına keçid prosesinin zəif sürətlə həyata keçirilməsi; sənaye məhsullarının keyfiyyətinin dünya bazarındakı analoji məhsulların keyfiyyətindən aşağı olması; xarici ticarət sahəsi üzrə milli qanunvericiliyin ÜTT-nin bir çox tələblərinə və standartlarına cavab verməməsi.

Qeyd etmək lazımdır, son illərdə iqtisadi subyektlər region ölkələri ilə əməkdaşlığa daha çox meyllidirlər. O cümlədən, 90-cı illərin axırlarında Azərbaycanın ixracının 80%-i, idxalının isə 60%-i regional təşkilatlarla ticarət əməkdaşlığının payına düşürdü. Azərbaycanın regional təşkilatlarla əməkdaşlığında həm idxal, həm də ixrac üstünlük təşkil edir. «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında» Qanunun qəbulu nəticəsində xarici ticarətdə mal dövriyyəsi xeyli artmışdır. Təbii ki, buna regional təşkilatların üzv dövlətləri ilə ticari əməkdaşlığının təsiri böyükdür. Azərbaycanın regional iqtisadi əməkdaşlığında əsasən GUAM, Qara dəniz İƏT, İslam Konfransı təşkilatı və s. fərqlənir. GUAM-ın daha səmərəli regional təşkilata çevrilməsinə zəmin yaradacaq bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Azərbaycanın daxil olduğu regional iqtisadi təşkilatlardan biri də Qara dəniz İƏT-dir. Makroiqtisadi göstəricilərdən aydın olduğu kimi, dünya əhalisinin 6%-i, ərazisinin 5,23%-i QİƏT-nin payına düşür. QİƏT-nin dünya təsərrüfatının inkişafında layiqli yer tuta bilməsi üçün çox böyük potensial imkanları vardır:

- Zəngin təbii resurslar – region öz-özünü mineral, kənd təsərrüfatı və enerji resurslarına olan ehtiyaclarını tamamilə ödəyə bilər.

- Əlverişli coğrafi mövqe – region bir tərəfdən Avropa ilə, digər tərəfdən Qərbi, Cənub Şərqi Asiya arasında əlverişli mövqe tutmuşdur.

- Yüksək demoqrafik potensial-yüksək savadlılıqla xarakterizə olunan ucuz əmək resursları.

- Qarşılıqlı investisiyalar və birgə müəssisələr vasitəsilə rəqabət qabiliyyətli məhsullar buraxmağa imkan verən güclü istehsal imkanları.

- Çox güclü ixrac potensialı.

1997-ci ildə QİƏT üzvlərinin yığıncağında QİƏT ölkələrinin neft və qaz ehtiyatlarının dünya bazarına çıxarılması məqsədilə yeni boru kəmərlərinin tikintisi üçün regional konsorsiumların yaradılması qərara alınmışdır. Sonra QİƏT üzvlərinin nəqliyyat və kommunikasiya nazirlərinin görüşü zamanı bu sahədə on illik fəaliyyət proqramı qəbul edilmişdir. Proqramda aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulur:

a) regionda başlıca tranzit nəqliyyat marşrutlarında müxtəlif qeyri-fiziki maneələrin aradan qaldırılması;

b) Qərb-Şərq yollarının infrastrukturunun inkişafı;

c) QİƏT regionunda informasiya mübadiləsinin inkişaf etdirilməsi.

Eyni zamanda təşkilat vasitəsilə QİƏT üzvü olan ölkələrin biznesmenləri üçün icra rejiminin sadələşdirilməsi haqqında razılaşma imzalanmışdır. Qeyd edilən 2 razılaşma təşkilata daxil olan ölkələrin öz mallarının xarici bazarlara nəqli zamanı bir-birinin ərazisindən rüsumsuz olaraq tranzit məqsədilə istifadə etməyə, beləliklə də onların nəqli xərclərini aşağı salmaqla dünya bazarında daha rəqabət qabiliyyətli olmağa imkan verir.

Azərbaycan, demək olar ki, dünyanın bütün ölkələri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrə malikdir. Lakin istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin dünya bazarlarında aşağı olduğuna görə, hazırda respublika əsasən xammal ixrac edir. Son vaxtlarda dünya ölkələri arasında iqtisadi inteqrasiya güclənmişdir. Artıq hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı milli sərhədlərdən çıxaraq dünya iqtisadiyyatına qovuşur. Deməli, elə etmək lazımdır ki, ölkə dünya əmək bölgüsündə hazır məhsulla daha çox təmsil olunsun. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr dünya bazarına əsasən hazır məhsul, qabaqcıl mütərəqqi texnologiya, daha çox elm tutumlu məhsullar çıxarır. Həmin texnologiyaları alan ölkələr isə tez bir zamanda onu tətbiq edərək, milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafını sürətləndirirlər. Azərbaycanın idxal və ixrac balansının təhlili göstərir ki, ölkəyə Avstraliya, Belçika, Bolqarıstan, Çin, Çexiya, Fransa, Almaniya, Macarıstan, İran, İsrail, Cənubi Koreya, Polşa, İsveçrə, Suriya, Türkiyə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Böyük Britaniya, ABŞ kimi güclü inkişaf etmiş ölkələrdən texniki tərəqqinin əsasını təşkil edən sənaye sahələrinin məhsulları ilə bərabər, Azərbaycanda inkişafı və istehsalı üçün bütün imkanlar və amillər olan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları da gətirirlər. Yuxarıda göstərilən ölkələrdən Azərbaycana ət, süd məhsulları, quş əti, çay, duyu, günəbaxan yağı, tünd spirtli içkilər, üzüm, alma, armud, kolbasa, qənnadı məmulatları, meyvə-tərəvəz şirələri, siqaretlər, makaron məmulatları, mineral sular, bir sıra tərəvəzlər, məişət mebelləri, xalça və xalça məmulatları, elektrik cihazları, telefon aparatları, ayaqqabı, pambıq parçalar, kauçuk və rezin məmulatları, elektrik naqilləri və kabellər, sintetik yuyucu vasitələr, boyalar və s. gətirilir. Halbuki, həmin məhsulların istehsalı üçün ölkəmizdə bütün imkanlar və amillər mövcuddur. Həmin məhsulların istehsalı uzaq məsafələrdən səmərəsiz yükdaşımaların qarşısını alar, istehsalın səmərəliliyinin artmasını təmin edər, sosial geriliyi azaldar.

Milli gəlirin artmasına səbəb olar. Bu isə əhalinin yaşayış səviyyəsinin artmasını təmin edər. Milli iqtisadiyyatımızın inkişafının əsas istiqamətlərindən biri də ictimai əmək bölgüsüdür ki, bunu da təbii-coğrafi, sosial-iqtisadi və milli amillər şərtləndirir. Ticarət əlaqələrinin inkişaf səviyyəsi, ictimai əmək bölgüsünün

dərinləşməsi və iqtisadi artımın təmin edilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Ticarət əlaqələrinin dinamikliyi iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri, müəssisələr arasında uzun müddətə sabit istehsal əlaqələrinin olmasını tələb edir.

Yükdaşımların ümumi həcmində neft, qara metal, tikinti, meşə, yeyinti məhsulları yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Respublikadan kənara çıxarılan yüklərin strukturu ölkələrarası əmək bölgüsünün xarakterini müəyyən edir. Belə ki, Azərbaycandan kənara göndərilən yüklərin yarısından çoxu neft məhsullarının payına düşür. İqtisadi-ticari əməkdaşlıq və ictimai əmək bölgüsü ölkə miqyasında əmək məhsuldarlığının artmasının təmin olunması, məhsul istehsalına sərf olunan maddi və əmək məsrəflərini, həmçinin iqtisadiyyatın bütün sahələrində kapital qoyuluşunun və yüklərin nəql edilməsinə sərf edilən məsrəflərin ixtisar edilməsidir. Bu ictimai əmək bölgüsünün əsas məqsədi və istehsalın səmərəliliyinin əsas göstəricisidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, neftin dünyada bütün sahələr arasında gəlirlilik səviyyəsinə və ödəmə əmsalına görə birinci yerdə olması onun milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün iqtisadi və sosial səmərəlilik baxımından çox faydalı olmasını göstərir. Respublikamız öz strateji məhsulu sayılan neft amilindən yüksək bacarıqla istifadə etməli, neftdən gələn gəliri iqtisadiyyatın diversifikasiyası yolu ilə digər sahələrə yönəltməklə həm ixrac potensialını artırır, həm də digər sahələrin inkişafını sürətləndirə bilər. Bu yolla respublikamız iqtisadi qüdrətini artırmaqla dünyada söz sahibi olan dövlətə çevrilə bilər.

Neft ixracının əsas perspektivlərini təhlil etmək üçün xam neft və qaz-kondensatının illər üzrə bölüşdürülməsinə diqqət yetirək (cədvəl 1)

Cədvəldən aydın olur ki, illər ərzində ehtiyatların (2.9 dəfə), hasilat (3 dəfə) və ixracın həcmi (6.1 dəfə) artmışdır. Bir fakt da aydın olur ki, əvvəl ölkədaxili istehlakın həcmi çox idi.

Xam neft və qaz-kondensatının 2000-2013-cü illər üzrə bölüşdürülməsi (min ton)²

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ehtiyatlar	14435	15277	15709	15725	15840	22545	32854	42926
İlin əvvəlinə qalıq	418	368	376	344	291	331	586	329
Hasilat	14017	14909	15333	15381	15549	22214	32268	42597
Ölkədaxili istehlak	8311	6344	6369	6344	6385	7481	7552	7529
o cümlədən:								
neft emalına	8226	6262	6327	6281	6300	7392	7486	7484
digər ehtiyaclara	85	82	42	63	85	89	66	45
İtkilər	118	95	115	93	76	182	153	83
İxrac*	5638	8462	8881	8997	9048	14296	24820	34780
İlin axırına qalıq	368	376	344	291	331	586	329	534

Azərbaycanın neft ixracının təhlili zamanı nəzərə alınacaq mühüm aspektlərdən biri yanacaq-enerji ehtiyatlarının bölüşdürülməsidir. Bunun üçün 2000-2013-cü illərdə Azərbaycanın yanacaq-enerji ehtiyatlarının bölüşdürülməsini nəzərdən keçirək.

2000-2013-cü illərdə yanacaq-enerji ehtiyatlarının bölüşdürülməsi (min ton Ş.Y.V.)³

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Yanacaq-enerji ehtiyatları, cəmi	42099	44334	45520	45973	47679	59710	76098	90748
o cümlədən:								
xam neft, qaz kondensatı da daxil olmaqla	20642	21846	22464	22487	22651	32239	46981	61384
təbii qaz	7373	10754	10913	11067	11761	12588	13850	13841
avtomobil benzini	821	913	958	1128	1340	1413	1624	1731
Dizel yanacağı	2988	2473	2436	2491	2803	3258	3160	3110
mazut yanacağı	5809	3823	3981	3590	3869	4657	4637	4354
aviasiya və sair üçün ağ neft	1170	982	1000	1014	1000	1135	1139	1216
elektrik enerjisi	2467	2535	2592	2918	2966	3069	3236	2755
istilik enerjisi	580	673	750	803	796	795	808	665
digərləri	249	335	426	475	493	556	663	1692

² Mənbə: Azstat.org - Dövlət Neft Şirkətinin və AMOK-un məlumatı

³ Mənbə: Azstat.org - Dövlət Neft Şirkətinin və AMOK-un məlumatı

Cədvəldən belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu illər ərzində ölkəmizdə yanacaq-energetika balansının həcmində neft və neft məhsulları xüsusi çəkiyə malikdir. Respublikamızda yetəri qədər mazut və dizel yanacağı o cümlədən, avtomobil və aviasiya yanacağının olması xoşagələndir.

2013-cü ildə Azərbaycanın xarici ölkələrə ixrac etdiyi məhsulun 81.5%-ni məhz neft və neft məhsulları təşkil edir. 2000-2013-cü illər ərzində Azərbaycanın xarici ölkələrə ixrac etdiyi əsas neft və neft məhsullarını və onların qiymətlərini aşağıdakı cədvəllərin köməyi ilə aydınlaşdıraraq.

Cədvəl 3
2000-2013-cü illərdə Respublikamızda Avtomobil benzini istehsalı (min ton)⁴

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ehtiyatlar	551	613	643	757	899	948	1090	1162
İlin əvvəlinə qalıq	14	15	33	37	47	41	48	33
İstehsal	537	598	610	720	852	906	1042	1129
İdxal	-	-	-	-	-	1	-	-
Ölkədaxili istehlak	321	395	398	451	469	577	723	793
onlardan:								
əhaliyə satılmışdır	225	298	282	340	352	404	545	606
İxrac	215	185	208	259	389	323	334	332
Gürcüstan	125	183	207	195	227	172	158	118
Rusiya	1	-	-	-	-	-	-	-
İtaliya	24	-	-	-	-	-	-	-
Türkiyə	-	-	-	-	12	-	-	-
İran	-	-	-	64	150	151	176	173
Ukrayna	12	-	-	-	-	-	-	-
digər ölkələr	53	2	1	-	-	-	-	41
İlin axırına qalıq	15	33	37	47	41	48	33	37

Cədvəldən və qrafikdən aydın olur ki, Azərbaycan avtomobil benzinin həm ixrac, həm də qiymət həcmi bu illər üzrə artmışdır. “Prem UNL 50 ppm” markalı Azərbaycan avtomobil benzini 2011-2013-cü illər ərzində özünün ən aşağı qiymətini 2005-ci ilin noyabr ayında (482.56 dollar/ton), ən yüksək qiyməti isə 2013-cü ilin noyabr ayında (818.80 dollar/ton) almışdır. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan 2011-ci ildə benzin ixracından təxminən orta hesabla 120 mln.dollar, 2012-ci ildə 225 mln. dollar, 2013-cü ildə isə 250 mln. dollar gəlir əldə etmişdir.

⁴ Mənbə: Azstat.org - Dövlət Neft Şirkətinin və AMOK-un məlumat

2000-2013-cü illərdə Aviasiya və sair üçün ağ neft istehsalı (min ton)⁵

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ehtiyatlar	796	668	680	690	680	772	775	827
İlin əvvəlinə qalıq	41	44	30	36	33	25	38	34
İstehsal	755	624	650	654	647	747	737	793
Ölkədaxili istehlak	292	296	243	328	332	145	145	107
İxrac	460	342	401	329	323	589	596	696
İlin axırına qalıq	44	30	36	33	25	38	34	24

Respublikamız aviasiya yanacağıının istehsalına da çox diqqət ayırmalıdır. Xam neftin ixracındansa, ondan qat-qat baha olan bu yanacaq növünün istehsalını və ixracını sürətləndirməlidir. Dövlətimizin bu sahədə həm təcrübəsi, həm də imkanları olduqca prespektivlidir.

2000-2013-cü illərdə respublikada dizel yanacağı istehsalı (min ton)⁶

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ehtiyatlar	2061	1705	1680	1718	1933	2247	2179	2145
İlin əvvəlinə qalıq	94	136	84	77	104	64	57	33
istehsal	1957	1526	1593	1641	1789	2101	2095	2101
İdxal	10	7	3	-	40	82	27	11
Ölkədaxili istehlak	584	532	547	513	729	783	731	661
onlardan:								
əhaliyə satılmışdır	220	199	201	198	292	330	300	276
İxrac	1341*	1089*	1056	1101	1140*	1407	1415	1406
İtaliya	305	345	238	188	71	74	388	197
İran	-	-	-	-	119	10	203	394
Türkiyə	238	253	188	238	356	294	310	183
Yunanıstan	91	101	116	131	25	41	113	112
Ukrayna	76	-	-	-	-	27	22	15
Sinqapur	-	-	-	-	-	263	57	16
Rumıniya	36	8	3	3	-	2	-	11
Gürcüstan	27	104	67	96	247	185	201	124
İspaniya	26	31	49	29	-	-	26	-
Xorvatiya	17	24	-	162	220	344	7	-
Fransa	-	22	122	37	70	148	25	100
digər ölkələr	525	223	395	254	102	167	88	254
İlin axırına qalıq	136	84	77	104	64	57	33	78

⁵ Mənbə: <http://SOCAR.az> – statistika /Platt's European Marketscan/

⁶ Mənbə: Azstat.org - Dövlət Neft Şirkətinin və AMOK-un məlumatı

Digər neft məhsulları kimi dizel yanacağının da həm ixracı, həm də qiyməti otən illər üzrə artmışdır. Belə ki, 2011-ci ilin sentyabr ayında qiyməti 592.35 dollar/ton olan dizel yanacağının qiyməti 2013-cü ilin noyabr ayında 837.65 dollar/ton olduğu bildirilir. Qiymətləri nəzərə alsaq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ölkəmiz 2011-ci ildə dizel yanacağının ixracından orta qiymətlə 775.3 mln. dollar, 2012-ci ildə 870 mln. dollar, 2013-cü ildə isə 1.05 mlrd. dollar gəlir əldə etmişdir.

Cədvəl 6
2000-2013-cü illərdə respublikada istehsal edilən mazut yanacağı (min ton)⁷

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ehtiyatlar	4240	2790	2906	2620	2824	3399	3385	3178
İlin əvvəlinə qalıq	117	142	336	150	157	129	382	325
İstehsal	4072	2648	2569	2470	2521	3061	2899	2813
İdxal	51	-	1	-	146	209	104	40
Ölkədaxili istehlak	4096	1961	1761	2317	2357	2625	2135	1829
elektrik və istilik enerjisinin istehsalına	4053	1929	1745	2157	1472	1769	1316	1021
digər növ yanacağın emalına	5	3	-	-	688	636	596	600
bilavasitə yanacaq kimi	38	29	16	160	197	220	223	208
İxrac	2	493	995	146	338	392	925	927
İsrail	-	37	146	46	140	137	312	238
İtaliya	-	277	770	88	129	95	371	152
Birləşmiş Amerika Ştatları	-	62	-	-	56	83	-	161
Gürcüstan	2	6	6	5	11	6	23	6
Rumıniya	-	67	12	-	-	-	-	-
Malta	-	-	-	-	-	30	27	202
digər ölkələrə	-	44	61	7	2	41	192	168
İlin axırına qalıq	142	336	150	157	129	382	325	422

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, neft və neft məhsullarının qiymətində xüsusi artım meyilləri məhz mart-aprel ayından başlamışdır. Mütəxəssislər OPEK-in 2013-cü ildə neft ixracını 2012-ci il səviyyəsində saxlayacaqları açıqlamalarından sonra baş verdiyini qeyd edirlər. 2011-ci ildə ölkəmiz mazut ixracından orta qiymətlərlə 117.6 mln. dollar, 2012-ci ildə 307.1 mln. dollar, 2013-cü ildə isə 343 mln. dollar gəlir qazanmışdır. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, qiymətlər qalxdıqdan sonra respublikamız mazut ixracını 3 dəfəyə qədər artırmışdır.

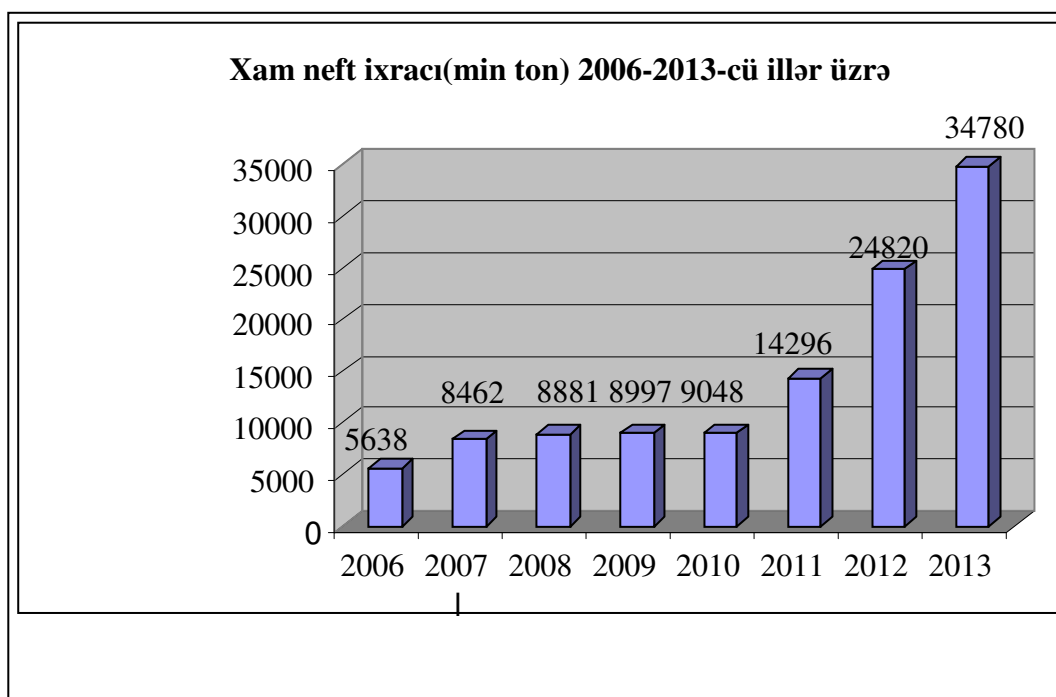
⁷ Mənbə: Azstat.org - Dövlət Neft Şirkətinin və AMOK-un məlumatı

Cədvəllərdən görünür ki, dövlətimiz həm İEÖ və İEOÖ-rə neft məhsulları ixrac edir. Gürcüstan, Türkiyə və Ukrayna demək olar ki, ölkəmizin bütün neft məhsulları üzrə idxal prosesində fəal iştirak edir.

Azərbaycanın neft ixracını artırmasında təbii ki, ilk amil qiymət amilidir. Yanacaq məhsullarının qiymətinin artığı bir dövrdə respublikamız da bu amildən faydalanmağa çalışır. Əsas neft məhsullarından başqa respublikamız dünya bazarına neft koksu, sürtkü yağları, neft bitium, ağ neft və s. bu kimi məhsullar ixrac edir. Yuxarıdakı cədvəllərdə illər ərzində adları çəkilən məhsulların həm ixrac, həm də istehsal həcmələri verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın əsas ixracı xam neftin üzərində qurulmuşdur. Respublikamızın dünya bazarına çıxardığı xam neftin 2006-2013-cü illər üzrə ixracına qrafikə nəzər salaq. Neft ixracı min tonla verilmişdir. Bura həm xam neft, həm də qaz kondensatı daxil edilmişdir.

Qrafik 1⁸

Qrafikdən də aydın olur ki, respublikamız neft ixracını bu illər ərzində 6.1 dəfə artırmışdır. Əsas artım isə 2011-ci ildən sonra başlamışdır. İxrac 2011-ci ildə təxminən 58%, 2012-ci ildə 73%, 2013-cü ildə isə 52% artmışdır. Bu illər ərzində

⁸ Mənbə: Azstat.org - Dövlət Neft Şirkətinin və AMOK-un məlumatı

artan təkçə ixracın həcmi olmamışdır. İxracıla bərabər xam neftin də qiyməti qalxmışdır. Neft ixracının bu həddə gəlib çatmasına əsas səbəb məhz qiymətlərin qalxmasıdır.

Neftin qiymətinin bu həddə çatması Azərbaycan üçün çox əlverişli oldu. ARDNF-nin məlumatlarına görə 2013-cü ildə Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) gəlirləri 2012-ci illə müqayisədə 2,3 dəfə artaraq, 3,6 mlrd. manat(4.5 mlrd. dollar) təşkil etmişdir. Büdcədə neftin bir barrel qiyməti üçün 50 dollar hesablanmışdır. Qiymətlərin birdən-birə qalxması 2013-cü ildə gəlirləri artırdı. Əldə olunmuş əlavə gəlir ölkəmizdə qeyri-neft sektoruna ayrılan sərmayələri artırdı. Dövlət əhəmiyyətli müxtəlif sosial və iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsini sürətləndirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın tranzit ölkəyə çevrilməsi əvvəllər inandırıcı hal hesab edilmirdi. Kim inanardı ki, öz müstəqilliyini yenidən əldə etmiş bir ölkə çox qısa vaxt ərzində həm neft ixracatçısına və həm də bu sahədə tranzit bir ölkəyə çevriləcək. Dövlətimiz 1994-cü ildə neft strategiyası hazırlayarkən tranzit ölkə olmaq hələ planlaşdırılmamışdı. İlk öncələr əsas məqsəd ölkədə hasil ediləcək nefti dünya bazarına çıxarmaq idi. Odur ki, dövlətimizin tranzit ölkə olmasından əvvəl onun neft ixrac etmə yollarını aydınlaşdıraraq. Çünki tranzit ölkə qismində çıxış etmək üçün əvvəlcə gərək nəqliyyat yollarını aydınlaşdıraraq.

2.2. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri və problemləri

Respublikamızda aparılan iqtisadi islahatlar ölkə iqtisadiyyatının başqa sahələrində olduğu kimi xarici ticarətə də öz müsbət təsirini göstərmişdir. Belə ki, 2012-ci ildə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinin həcmi əvvəlki dövrlərdə başlanan tendensiyaya uyğun olaraq artmaqda davam etmişdir. Ticarət sektorunda 2012-ci ildə 17,6 milyard manatlıq əmtəə satılmış, son 10 ildə 3 dəfə artmışdır. Əhalinin həyat səviyyəsi yüksəldikcə ölkə əhalisinin qeyri-ərzaq mallarına tələbatı genişlənmiş,

pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmində qeyri-ərzaq mallarının xüsusi çəkisi 11,4 % artmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında aparılan uğurlu islahatların mühüm istiqamətlərindən biri, yaxın gələcəkdə Azərbaycanın neft və neft məhsulları ixracatı ilə yanaşı hazır sənaye məhsulları kənd təsərrüfatının , UKT və s.ixracatçısı kimi tanınması üçün real zəminin mövcudluğudur. Son beş il ərzində xarici ticarətin təhlili göstərir ki,neft və neft məhsullarının ixracının kəskin artması ilə yanaşı qeyri-neft məhsullarının xarici bazarlara çıxarılmasında da müsbət dəyişikliklər nəzərə çarpır. 2012-ci ilin statistik məlumatlarına görə kimya məhsulları ixracı son dövrlə müqayisədə bu 60% çox olmuşdur. Yeyinti , tekstil və toxuculuq , az qiymətli metallar və s. məhsulların ixracında eyni müsbət meylləri müşahidə etmək olar.

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, son dövrdə maşın, mexanizm, elektrotexniki avadanlıqların ixracı ötən illərə nisbətən azalmasına baxmayaraq, bu sahənin potensial imkanları çox genişdir.

Respublikaya yeni texnoloji avadanlıqların tətbiqinin genişlənməsini, istehsal proseslərinin beynəlxalq standartlara uyğun yenidən qurulmasını, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsinin ən müasir səviyyəyə çatdırılmasını təmin etmək üçün əvvəlki illərlə müqayisədə idxalın ümumi həcmində respublikaya gətirilən maşın və mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar və aparaturların xüsusi, çəkisi artaraq 2012-ci ildə 27,2 % təşkil etmişdir. Yerli istehsal sahələrinin yenidən qurulması və uğurla həyata keçirilən aqrar islahatların aparılması bir sıra yerli qida məhsullarının istehsalının artmasına və ölkəmizdə idxalın azalmasına səbəb olmuşdur. Yerli məhsullar daxili bazarlarımızı zənginləşdirmiş, əsas qida məhsullarına idxaldan asılılığını azaltmışdır.

Son 10 il ərzində xarici ticarət dövriyyəsi Azərbaycanda 8,8 dəfə, o cümlədən idxal 5,8 dəfə, ixrac isə 11 dəfə artmışdır. Xarici ticarətin strukturu dəyişikliyə uğradığı kimi, onun ticarət partiyalarının tərkibi də dəyişmişdir. Əgər 2003-cü ildə ticarət partiyalarının sayı 124 ölkə olmuşdursa, 2012-ci ildə onların sayı artaraq 155-ə çatmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrdə neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq son illər əsas ticarət partnyorlarının sırasına İtaliya, Fransa, İsrail, Almaniya, Niderland və başqa Avropa dövlətləri qatılmışlar. İxracın bu ölkələrə artması eyni zamanda əks istiqamətdə bu ölkələrdə istehsal olunan malların gətirilməsinə şərait yaratmışdır. Bunun nəticəsində Azərbaycana İtaliyanın mebel, tekstil və ayaqqabı məmulatları, məişət avadanlığı, Fransadan müxtəlif çeşidli ərzaq məhsulları, dərmanlar gətirilir. Neft məhsullarından başqa bu ölkələrə Azərbaycanda istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsulları, pambıq, kimya sənayesi məhsulları və s. mallar ixrac olunur.

Azərbaycanın şirkət və iş adamları dünyanın əksər dövlətləri ilə ticarət əməliyyatları aparırlar. Son zamanlar gömrük və vergi sistemində aparılan islahatlar nəticəsində sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və eləcə də xarici investorların cəlb olunması üçün şərait daha da yaxşılaşdırılmışdır. Bu amil xarici ticarətin inkişafında başlıca rol oynayır. Ölkədə qeydiyyatdan keçən müxtəlif dövlətlərin şirkət və iş adamlarının sayı artmaqdadır. Azərbaycanın regionda tutduğu əlverişli geostrateji mövqeyi, zəngin təbii ehtiyatları və eləcə də inkişaf etmiş infrastruktura malik olması xarici şirkətləri cəlb edir. Azərbaycanda istehsal olunan mallar, o cümlədən kənd təsərrüfatı malları, xarici ekspertlərin rəylərinə görə, ekoloji cəhətdən təmiz və keyfiyyətlidir.

Xarici ticarət əməliyyatlarının tənzimlənməsində müasir beynəlxalq ticarət qaydalarının tətbiqi, məsələn ixrac rüsumlarının ləğv edilməsi, malların idxal-ixracında lisenziya və kvotaların məhdudlaşdırılması və s. tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində həm idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmi, həm də onun coğrafiyası ilbəl artmaqda davam edir. Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadi məkanına inteqrasiyası ilə geniş vüsət alır.

Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatının, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, ECO –nun üzvü olması, həmçinin Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Yünidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və s. təşkilatlarla əməkdaşlığı getdikcə intensivləşir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, xarici

investisiyalar üçün normal şəraitin yaradılması məqsədilə əsassız məhdudiyyətlərin ləğv olunması, neqativ halların aradan qaldırılması, dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə son zamanlar çox mühüm qərar və fərmanlar qəbul edilmiş və bu proses davam etdirilir.

YTT-nın qaydalarına uyğun olaraq Azərbaycanda ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, ixracda kvota, lisenziya sistemi ləğv edilmiş, gömrük rüsumları aradan götürülmüşdür. İdxalda gömrük rüsumlarının səviyyəsi xeyli endirilmiş, bəzi mallara isə ümumiyyətlə tətbiq olunmur. Hazırda yerli valyutanın xarici valyutalara konvertasiyası ilə bağlı heç bir məhdudiyyət mövcud deyil və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlər əldə etdikləri mənfəəti istədikləri ölkəyə köçürə və yaxud həmin vəsaiti yenidən istehsalata tətbiq edə bilirlər.

Qədim “İpək yolunun” bərpasının 40-dan çox dövlət arasında siyasi, iqtisadi, ticarət, nəqliyyat, rabitə, mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyəti vardır. “İpək yolu” TRASEKA layihəsi əsasında bərpa olunur. Bu proqram 1993-cü ilin mayında Brüsseldə Zaqafqaziya, Qazaxıstan, Orta Asiya respublikaları ilə Avropa İttifaqı arasında bağlanmış sazişə əsasən həyata keçirilir. Brüsseldə milli və beynəlxalq nəqliyyat, ticarət əlaqələrinin inkişafı strategiyasının müzakirəsinə həsr olunmuş görüşdə təsis edilmiş Avropa – Qafqaz –Asiya (TRASEKA) nəqliyyat dəhlizi proqramı Avrasiya məkanında həyata keçirilən iqtisadi cəhətdən sərfəli layihə hesab olunmuşdur və proqramda Qara Dəniz – Zaqafqaziya – Xəzər dənizi Orta Asiya marşrutu üzrə Avropadan başlanan dəhlizin inşası nəzərdə tutulmuşdur.

Böyük “İpək yolunun” bərpasının milli iqtisadiyyatımızın dirçəlişində xüsusi əhəmiyyəti vardır. Mərkəzi Asiyadan Avropaya yüklərin “İpək yolunun” bir hissəsi olan Transqafqaz magistralı ilə daşınması onların yolunu xeyli qısaldır və bu yoldan artıq istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunda rəqabətədavamlı məhsul istehsalı üçün münbit şərait vardır. Kənd təsərrüfatında, kimya sənayesində tikintidə,

xidmət və digər sahələrdə böyük imkanlar mövcuddur və respublikada xarici sərmayədarların normal fəaliyyəti üçün zəruri hüquqi –normativ bazanın yaradılması təmin edilmişdir.

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni mərhələnin başlanması müşahidə edilir. Xarici ticarətdə qeyri-neft sektorunda istehsal olunan malların ixracının artdığı kimi, investisiya qoyuluşunun strukturunda da müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, bütün mənbələr hesabına yönəldilən investisiyalarda qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi xeyli artmışdır.

Son 10 ildə istifadə edilən investisiya vəsaitlərinin 40,7 milyard manatı (47,3 milyard ABŞ dolları) neft-qaz sektorunun inkişafına, 69,1 milyard manata (84,6 milyard ABŞ dolları) və ya 63 faizi iqtisadiyyatın qeyri- neft sahələrinin və maliyyə bazarının inkişafına yönəldilmişdir. Təhlil nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının ixrac potensialı ən perspektiv sahələrindən aşağıdakıları göstərmək olar:

- Maşınqayırma sənayesi üzrə - məişət kondisionerləri,televizorlar, telefon, soyuducu və buxanalar, müxtəlif məişət universal mexanizmləri və s. istehsalı;

- Kimya sənayesi üzrə -sintetik yuyucu vasitələr , lak boya, bitkilərin kimyəvi mühafizə vasitələrinin istehsalı və s.

- Tikinti materialları sənayesi üzrə keramik piltələr və digər sanitariya-texniki məmulatlar, şifer, kirəmit və s. istehsalı.

Yüngül sənaye üzrə hazır pambıq parçalar, trikotaj məmulatları,ayaqqabı və s.

Yeyinti sənayesi üzrə şərablar, konyaklar, qənnadı məmulatları, təbii şirələr, cəmlər, qoz və fındıq, efir yağları , zeytun, yüksək keyfiyyətli meyvələr, çay və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, İqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edən mühüm göstəricilərdən biri də xarici ticarət fəaliyyətidir.

Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafını təmin etmək, xarici ticarət dövriyyəsində ixracatın xüsusi çəkisini artırmaq üçün ixrac-idxal əməliyyatlarının liberallaşdırılması , dünya bazarında rəqabətə davamlı məhsul istehsalının təşkili ilə yanaşı ixracat yönümlü sahələrə xarici investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması

həyata keçirilən islahatların əsasını təşkil edir. Buna görə də milli iqtisadiyyatımıza xarici kapitalın cəlb olunması obyektiv zərurətdir.

Bu sahədə xarici investorların mülkiyyətinin toxunulmazlığının təmin olunması, milli valyutanın məzənnəsinin sabitləşdirilməsi, inflyasiyanın qarşısının alınması, iş adamlarına heç bir məhdudiyyət olmadan əldə etdikləri mənfəətin valyuta birjalarında sərbəst dönərli valyutaya dəyişərək istədikləri ölkəyə köçürmək imkanının verilməsi mühüm addımlar olmuşdur.

Nəticədə respublika iqtisadiyyatının liberallaşdırılması və xarici kapitlin cəlb edilməsi üçün əlverişli iqtisadi iqlimin yaradılması Azərbaycana investisiya axınını gücləndirdi. Belə ki, 1993-cü ilə qədər iqtisadiyyata cəlb edilmiş investisiyaların həcmi 10 mln. ABŞ dolları təşkil edirdisə, 1994-cü ildə bu rəqəm 22 mln. ABŞ dolları, 1995-ci ildə 160 mln. ABŞ dolları, 1996-cı ildə 420 mln. ABŞ dolları, 1997-ci ildə isə 1,3 mlrd. ABŞ dolları, 1998-ci ildə bu rəqəm 1,5 mlrd. ABŞ dolları, 2012 – ci ildə isə 25,7 milyard. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bununda 15,4 milyard ABŞ dolları daxili, 10,3 milyard dolları xarici investisiyalar təşkil etmişdir.

Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində Azərbaycanda yaranmış daxili vəziyyət ölkəmizin müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunmasına şərait yaradır.

Xarici ticarətin beynəlxalq standartlar səviyyəsində təşkilini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Ümumdünya Ticarət Təşkilatına tam hüquqlu üzv olmaq niyyətini bildirmiş və 16 iyul 1997-ci ildə təşkilata üzvlüyün ilkin mərhələsi olan müşahidəçi statusu almışdır.

Hazırda Azərbaycan Respublikası dünyanın bir sıra universal təşkilatları ilə, o cümlədən BMT –nin İnkişaf Proqramı, Avropa Birliyinin TƏSİS Proqramı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı ilə əməkdaşlıq edir. Həmin təşkilatların xətti ilə Azərbaycanda bir çox layihələr maliyyələşdirilir. Eyni zamanda respublikamız regional iqtisadi təşkilatlarla da sıx əməkdaşlıq həyata keçirir. Bu baxımdan EKO, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində əməkdaşlıq əlaqələri xüsusilə intensiv şəkildə inkişaf edir.

Dünya bazarı ilə münasibətlərin formalaşdırıldığı hazırkı mərhələdə Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi strategiyasının mühüm istiqamətlərini onun ixrac imkanlarının artırılması, tək ixrac deyil, həm də idxal əməliyyatlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi, dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsullarla çıxılması təşkil edir.

Hazırda ixracın strukturunun 85% -ni xammal və yarımfabrikatlar təşkil edir. İxracın bu strukturu effektiv hesab oluna bilməz. Dünya bazarında xammalın qiymətlərinin qeyri stabil və aşağı düşmə meylinə malik olmasını nəzərə alsaq, bu vəziyyətin qənaətbəxş olmadığını görmək olar. Bu xarici ticarət əməliyyatlarının effektivliyini azaldır və ölkənin ticarət balansının vəziyyətini pisləşdirir. Buna görə də əmtəə ixracı siyasətinin dəyişdirilməsi, xammalın işlənməsi dərəcəsinin artırılması, hazır məhsul istehsalının və onların ixracdakı xüsusi çəkisinin artırılması obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Bu problem istehsalın strukturunun dəyişdirilməsi, onun son fazaya müasir hazır məhsul istehsalına çatdırılması nəticəsində aradan qaldırıla bilər. Bütün bunlar həm daxili resurslar, həm də xarici maliyyə və texniki yardımın cəlb olunması ilə həyata keçirilə bilər.

Buna görə də xarici bazara rəqabətqabiliyyətli məhsulla çıxma bilən sahələrə müəyyən dövlət yardımları göstərməlidir. Bu yardım həm birbaşa yardım, başqa sözlə dotasiyalar, güzəştli kreditlər və s. eləcə də vasitəli vergi güzəştləri, ixracın sığortalanması, ixrac mükafatlarının verilməsi digər formalarda ola bilər. Məsələn, dövlət ixracyönümlü müəssisələr üçün kənd təsəvvüatini hazırlanmasını üzərinə götürə bilər, onların xaricdə fəaliyyəti üçün siyasi və iqtisadi şərait yarada bilər. Lakin hazırda respublikamızın həm ölkə daxilində, həm də xaricdə fəaliyyət göstərən milli istehsalçıların maraqlarının müdafiəsi haqqında qanunu yoxdur. Bütün bunlar xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində dəqiq milli siyasətin formalaşdırılmadığını, ölkənin xarici bazarlardakı maraqlarının müəyyən olunmadığını və xarici iqtisadi strategiyanın işlənilmədiyini göstərir.

İxrac imkanlarının artırılması və ixracın stimullaşdırılması ilə yanaşı, respublikanın idxal siyasətinə də xüsusi diqqət verilməlidir. Çünki, idxal ölkənin xarici iqtisadi strategiyasında az rol oynamır.

Praktiki cəhətdən , idxal siyasəti daxili iqtisadi siyasətlə sıx bağlıdır və ölkənin ümumi inkişaf strategiyasını əks etdirir. Azərbaycanın idxalının strukturunun analizi göstərir ki, onun tərkibində ərzaq məhsulları və istehlak malları əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə (40 %) malikdir. Məlum olduğu kimi, idxalın strukturunda istehsal təyinatlı məhsulların, hər şeydən əvvəl isə müxtəlif maşınların və yeni avadanlıqların üstünlük təşkil etməsi daha effektivdir. Sözsüz ki, idxalın mövcud strukturu ölkə iqtisadiyyatının ağır vəziyyəti ilə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatı istehsalının zəifliyi, yüngül və yeyinti sənayesinin geriliyi, istehlak bazarının sabit təmin edilməsi sisteminin olmaması həmin qrup məhsulların idxalda yüksək xüsusi çəkiyə malik olmasını şərtləndirir. Bu bir ildir ki, ölkədə ümumi iqtisadi vəziyyəti dəyişdirmədən, daxili istehsalın və istehlakın strukturunu yaxşılaşdırmadan idxalın təkmilləşdirilməsi mümkün deyildi. Bununla yanaşı, idxalın və onun strukturunun inkişafına daxili problemləri də mövcuddur. Məsələ burasındadır ki, idxalın mövcud qeyri-səmərəli strukturu da Azərbaycanın istehlak bazarının tələblərinə cavab vermir. Gömrük tarifləri və vergilərinin mövcud sistemi ölkəyə yüksəkkeyfiyyətli məhsulların gətirilməsinə əngəl törədir. Ölkəyə gətirilən məhsulların əsas hissəsini ucuz və keyfiyyətsiz mallar təşkil edir. Bu hal bir tərəfdən daxili istehsalı zəiflədir, digər tərəfdən isə aşağı və qeyri rəşional istehlak səviyyəsinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

İdxalın strukturunun təkmilləşdirilməsində əsas məsələ gömrük dərəcələri və vergiləri siyasətidir. Elmtutumlu və istehsal təyinatlı məhsulların idxalının optimallaşdırılması və diversifikasiyası üçün iqtisadi inkişafın müəyyən dövründə bu məhsullar yüksək rüsum və vergilərə cəlb olunmamalıdır. Azərbaycan hazırda belə bir spesifik dövrdədir. İstehsalın yüksəlməsi və ÜDM –un artırılması üçün Azərbaycanın geniş həcmli xarici kapitalla və xarici dəstəyə ehtiyacı vardır. Məlum olduğu kimi Uruqvay raundu çərçivəsində imzalanmış qərarların icra edilməsi

nəticəsində dünya ticarətində gömrük tarifləri 1947-ci ildəki 40%-dən 1999-cu ildə 4%-ə enmişdir. Bundan başqa, 70-ci illərdən başlayaraq 100-dən çox ölkə valyuta nəzarəti rejimini aradan qaldırmış, 160 ölkə isə investisiyaların tənzimlənməsi haqqında 1300-dən çox ikitərəfli müqavilələr imzalanmışdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin bu cür liberallaşdırılması dünya ticarətinin inkişafının və beynəlxalq investisiya proseslərinin intensivləşmənin əsas amili olmuşdur.

Aparılan təhlükədən belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycanda istehsal olunan kənd təsərrüfatı və digər istehlak məhsulları üzrə idxal dərəcələri artırıla bilər. Bu yolla daxili bazarın qorunması və milli istehsalın stimullaşdırılması mümkündür. Digər tərəfdən isə idxaləvəzədici sahələrin stimullaşdırılması siyasəti həyata keçirilməlidir. Bu təkcə istehlak məhsullarına deyil, həm də sənaye yönümlü məhsullara aiddir. Bizim fikrimizcə ilk növbədə kənd təsərrüfatı istehsalının və ərzaq məhsulları istehsalının stimullaşdırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Azərbaycanın bu məhsulların idxalından asılılığı respublikanı çətin vəziyyətə salmışdır. İstehlak məhsullarının alınması üçün böyük miqdarda valyuta xərclənməsi lazım gəlir. Əldə olunan kreditlərin də bir hissəsinin bu məqsədlə istifadə olunması yol verilməzdir. Bundan əlavə, ölkənin ərzaq idxalından asılılığının azalması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini artırır. Kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılması Azərbaycan dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətləri sırasına keçidini şərtləndirəcəkdir.

Təəssüf ki, idxalın bir çox cəhətləri istənilən nöqtəyi nəzərdən effektiv deyildir. Bu ilk növbədə spirtli içkilərə və tütün məmulatlarına aiddir. Əlbəttə, bu məhsulların ölkə üzrə istehlakının məhdudlaşdırılması mümkün və məqsədə uyğun olmasa da, istehlakı daha effektiv istiqamətə yönətmək olar. Bunu spirtli içkilərə və tütün məmulatlarına idxal rüsumlarının artırılması yolu ilə təmin etmək olar. Bu həm də dövlət büdcəsinin gəlirlərini artırmış olar. Bu, bir tərəfdən yerli istehsalçıların mövqeyini möhkəmləndirir və daxili bazarda onların rəqabət qabiliyyətini artırır, digər tərəfdən isə ölkəyə ucuz və keyfiyyətsiz məhsul gətirilməsini məhdudlaşdırır.

Bu sferada srt antihisar tədbirlərinin həyata keçirilməsi mqsdyn olardı.Məsələ burasındadır ki, müəyyən qrup məhsulların idxalının inhisara alınması yerli istehsalların aktivliyinin sni sürət azaldılmasına səbəb olur. Bütün bunlar Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir göstərdiyi n dövlətin bu məsələlərə qarışması çox vacibdir. Məlum olduğu kimi, təkcə bu iki sahənin (spirtli içkilər v tütün məmulatlarının idxalının) inhisara alınması rtespublikaya təkcə maliyyə (valyuta) deyil, həm də istehsal xarakterli iqtisadi zərər vurur.

Bu baxımdan, effektiv xarici ticarət siyasətinin formalařdırılması problemlərinə xarici ticarətin sadə bir sahəvi problemi kimi deyil, kifayət qədər geniř mənada yanařılmalıdır. Xarici ticarət siyasəti daxili istehsal iqtisadiyyatın dirçəldilməsi, onun sosial ynmly, ölkədəki siyasi sabitlik problemləri ilə sıx sürətdə bağlıdır.

İxracynml strategiyanın tərəfdarları hesab edirlər ki, xarici ticarətin liberallařdırılması iqtisadi artımın sürətləndirilməsini řrtlndirir. Ayrı-ayrı hallarda azad ticarət həqiqətən də DM –un müvəqqəti artmasını təmin edə bilər. Artıq qeyd edildiyi kimi xarici mübadilə ölkənin iqtisadi inkiřafının mühüm amillərindən biri hesab olunur.

III FƏSİL.AZƏRBAYCANIN XARICI TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1 Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin zəruriliyi, vəzifələri və yolları

Xarici ticarətin səmərəliliyi probleminin öyrənilməsi tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzindədir. Belə ki, yalnız səmərəliliyin müəyyən olunması vasitəsilə xarici ticarətin inkişaf istiqamətlərini, onun quruluşunu və baş verən dinamikanı obyektiv qiymətləndirmək olar. Bu baxımdan Azərbaycanın xarici ticarətinin müasir durumu, xarici ticarətin səmərəlilik səviyyəsi və onun ətraflı təhlili daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, son 20 ildə müstəqillik əldə edən respublikamız üçün sözügedən məsələlər yenidir və artıq mövcud nəzəriyyənin və təcrübənin dərindən mənimsənilərək doğru şəkildə tətbiqi çox vacib bir məsələdir.

Hər bir ölkənin xarici ticarət səmərəliliyini müəyyən edən bir sıra amillər vardır ki, buraya aşağıdakılar aiddir:

- milli iqtisadiyyatın ümumi inkişaf səviyyəsi;
- iqtisadiyyatın kamillik səviyyəsi;
- onun sahəvi quruluşu və s.

Uzunmüddətli aspektdə təkcə daxili deyil, həm də xarici bazarda müəyyən tələbləri ödəyəcək qədər yüksək iqtisadi potensialı olan ölkələr inkişaf etmiş və səmərəli xarici ticarət əlaqələrinə malik olurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatda sahəvi və texnoloji ixtisaslaşma xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyində heç də az rol oynamır. Çünki məhz bu cəhətlər iqtisadiyyatın yetkinlik səviyyəsini, onun yüksək texnologiya və innovasiyalar yaratmaq və tətbiq etmək imkanlarını müəyyənləşdirir.

Xarici ticarətin səmərəliliyini müəyyənləşdirən cəhətlərdən biri onun «İntellektuallaşma»sıdır ki, bu özünü ticarət dövriyyəsində xammal və

materialların yüksək texnoloji məhsullar, «Nou-hau», lisenziya, patent və s. ilə əvəzlənməsində göstərir. Belə ki, son dövrdə dünya təsərrüfat əlaqələrinin təşkilində texnoloji mübadilənin rolu artmaqdadır. Ona görə də beynəlxalq iqtisadi əlaqələr çərçivəsində yüksək texnoloji məhsulların və xarici investisiyaların ölkələr arasındakı axınlarını, patent və lisenziya satışını izləmək üçün «qlobal texnoloji balans» yaratmaq problemi yaranmışdır. Beləliklə, dünya sivilizasiyasının müasir mərhələsində beynəlxalq texnoloji mübadilə mexanizmlərinə arxalanan təsərrüfat sahələrinin yaradılması və inkişafı xarici ticarətin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərən əsas iqtisadi amilə çevrilmişdir.

Elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında hissə (detal) ixtisaslaşması əsasında inkişaf edən beynəlxalq əmək bölgüsündə ciddi keyfiyyət dəyişikliyi baş vermişdir. Korporasiya və ya firmadaxili ixtisaslaşmaya əsaslanan beynəlxalq mübadilə beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın başlıca yönəldici qüvvəsinə çevrilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, hal-hazırda trans korporativləşən texnoloji mübadilə əsasında xarici ticarətin artım templəri iqtisadi artımın templərini qabaqlamaqdadır.

Müasir dünyada inteqrasiya əlaqələrinin inkişafı xarici ticarətin səmərəliliyinə böyük təsir göstərən amillərdəndir. Belə ki, bu proseslər nisbətən böyük regional bazarları formalaşdırır ki, bu bazar çərçivəsində ölkənin xarici ticarət ixtisaslaşması müəyyənləşir. Bu ən əvvəl «kiçik» inkişaf etmiş ölkələrə aiddir ki, bu ölkələrin təcrübəsi Azərbaycan üçün əhəmiyyətli və maraqlıdır.

Xarici ticarət siyasətinin sərbəstləşdirilməsi bütün MDB ölkələrinin o cümlədən Azərbaycan üçün xarici ticarətin səmərəliliyinin zəruri şərtidir. Geniş mənada xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi dedikdə xarici mal dövriyyəsində qeyri-tarif maneələrinin və kəmiyyət məhdudiyətlərinin aradan qaldırılması və idxal rüsumlarının tədricən aradan qaldırılması şərti ilə xarici ticarətin tarif tənzimlənməsi metoduna keçid nəzərdə tutulur.

Ümumdünya ticarətində baş verənləri izlədikdə görürük ki, xarici ticarətin bugünkü başlıca inkişaf istiqamətidir. Belə *keçən əsrin 70-90-cı illəri* ərzində idxal üzərində nəzarəti aradan qaldıran ölkələrin sayı 35-dən 137-yə çatmışdır.

Bəzi ölkələrdə sərbəstləşdirmə birtərəfli qaydada aparılmışdır *ki*, bu hala yalnız keçid iqtisadiyyatlı öklərdə təsadüf olunur. Rusiya, Ukrayna və s. ölkələrlə yanaşı bu xüsusiyyət Azərbaycana da aiddir. Xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi gözlənilən səmərəni verməmiş, əksinə mövcud problemlərin, xüsusilə zəif istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi problemini bir qədər də dərinləşdirir. Azərbaycan bazarının xarici istehsalçılara birtərəfli qaydada açılması istehlakın rəşional quruluşunun formalaşmasına, yerli-istehsalın maddi-texniki və texnoloji bazasının möhkəmlənməsi və inkişafına mane olmuşdur.

QATT-ın Uruqvay raundu razılaşmaları ilə birləşən ölkələr bir çox hallarda hansısa maneələrin yaradılmasından imtina ediblər. Lakin bu təşkilata üzv olmayan, xüsusilə MDB ölkələri buna zidd olaraq süni maneələr yaradırlar. Bunlar əsasən idxal mallanna yüksək tariflərin tətbiqi və dempinq qiymətlə satılmasını əhatə edir. Proteksionizm xarici iqtisadi fəaliyyətin uzunmüddətli səmərəliliyini azaldır, belə ki, ölkənin iqtisadi subyektləri təcrid olunmuş vəziyyətə uyğunlaşır və iqtisadiyyatın quruluşu qeyri-səmərəli olaraq konservləşir.

Azərbaycanın xarici ticarətinin səmərəliliyinə təsir edən mühüm amillərdən biri birbaşa xarici investisiyaların cəlb olunmasıdır. Xarici birbaşa investisiyalar ölkəyə avadanlıq, «nou-hau», yüksək texnoloji məhsul istehsalı üçün digər investisiya əmtəələrinin gətirilməsi imkanlarını yaratmışdır. Investisiya böhranı əksər keçid ölkələri kimi ilk illərdə Azərbaycan üçün də səciyyəvi olmuşdur. 1990-cı illərin əvvəllərində (1991 -95-ci illərdə) istehsalın səviyyəsi kəskin azalmış və ölkədə istehlakın quruluşu xeyli səmərəsizləşmişdir.

Ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatlar nəticəsində, Azərbaycanın hər cür təbii və əmək-insan resursları ölkəyə xarici kapitalın cəlb olunmasına şərait yaratdı. Azərbaycan hazırda investisiya ixrac edən ölkəyə çevrildi. Artıq ölkədə əlverişli investisiya iqlimi mövcuddur.

Xarici ticarətin səmərəliliyinə heç də az təsir göstərməyən amillərdən biri-də iqtisadiyyatın strukturunun bir komponenti olaraq banklararası müxbir münasi-bətlərinin yaradılması problemdir. Bu, müqavilə münasibətləri olaraq müxtəlif ölkə bankları arasında ödəniş və hesablaşmaların həyata keçirilməsi qaydası haqda kredit və digər xidmətlərin göstərilməsi haqda razılaşmasını nəzərdə tutur. Bu cür beynəlxalq əməkdaşlıq, xüsusilə də ödəniş və hesablaşmaların operativ həyata keçirilməsi sahəsində, kommərsiya əməliyyatları zamanı risklər xeyli azaltmağa imkan verir.

Müasir ixtisaslaşma və ticarətin inkişaf istiqamətlərini nəzərə alaraq idxal və ixracın diversifikasiyası xarici ticarətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm şərtidir. Azərbaycan üçün ixracın diversifikasiyası iki əsas məsələni nəzərdə tutur, ixracın əmtəəquruluşunda daha yüksək səviyyədə emal olunmuş məhsulların payının artması və daha yüksək əlavə dəyərin yaradılması. İdxalın diversifikasiyası isə təbii ki, idxal olunan məhsullar sırasında daha çox yüksək texnoloji avadanlıq və “intellektual mallar”ın çoxluq təşkil etməsini, ərzaq və zəruri istehlak malları cəhətdən idxaldan asılılığın aradan qaldırılmasını məqsəd olaraq ortaya çıxarır.

Bu məsələ ilə bağlı turizmi xüsusi hal olaraq qeyd etmək olar. Belə ki, mövcud təcrübə göstərir ki, beynəlxalq turizm sisteminə yatırılmış sərmayə bir qayda olaraq ödənilir və özünü doğruldur. Misal üçün, bir sıra ölkələr beynəlxalq turizmi xarici iqtisadi fəaliyyətin böyük bir qolu kimi xeyli inkişaf etdirmişlər və bu sahədən külli miqdarda mənfəət əldə edirlər. Bu ölkələr sırasında, Türkiyə, Kaliya, Yunanstan, Kipr, İspaniya və s. qeyd edə bilərik. Belə ölkələr sırasında keçid iqtisadiyyatlı ölkələr də vardır - Bolqarıstan, Çexiya, Baltıqyanı ölkələr və s. turizm işi böyük miqdarda valyuta daxil

olmalarnı təmin edə bilir. Bunun üçün Azərbaycanda aşağıdakılan həyata keçirmək lazımdır:

- daxili və xarici türizmin inkişafına dövlət yardımı;
- turizm obyektlərinin mülkiyyət statusunun müəyyənləşdirilməsi;
- beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq viza, gömrük-keçid proseslərinin sadələşdirilməsi və s.

Xidmət ixracı ilə planda mövcud təbii, iqlim və digər sərvətlərin səmərəli istifadəsindən valyuta daxilolmaları maddəsi mühüm yer tutmalıdır. Söhbət ilk növbədə rekreasion imkanlı bölgələrimizin beynəlxalq kurort ixtisaslaşmasına nail olmaqdan gedir.

Xarici ticarətin inkişafı və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində beynəlxalq sərgi, mövsimi bazarların təşkili, seminar və konfransların təşkili böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu cür tədbirlərdə iştirakçı dövlətlərin işgüzar dairələrinin qarşılıqlı tanışlığı, yerli qurumların öz fəaliyyətlərini daha geniş tanıtmaları, ölkəmizdə sahibkarlıqla, investisiya fəaliyyəti ilə maraqlanan xarici iş adamlarına hərtərəfli informasiya çatdırılması imkanları xeyli böyümüş olur. Göründüyü kimi burada böyük həcmdə informasiya mübadiləsi baş verir ki, bu da çoxsaylı gələcək işgüzar əlaqələrin, razılaşmaların əsasını qoymuş olur.

Ölkənin cəlbedici imicini hökmən qəbul etmək lazımdır. Bu imicin forma-laşdırılmasının ən doğru yollarından biri xarici tərəfdaşlarla mümkün bütün səviyyələrdə - region, bölgə, ayrı-ayrı şəhərlər səviyyəsində əlaqələrin yaradılma-sıdır. Əfsuslar olsun ki, Azərbaycanda bu sahədə iş hələ lazımı səviyyədə deyildir və investisiyalann birtərəfli qaydada Bakı-Abşeron bölgəsində cəmlənməsi müşahidə olunur.

Ümumiqtisadi və xarici ticarət infrastrukturunun - nəqliyyat sistemi, otel təsərrüfatı, müasir rabitə və xəbərləşmə vasitələri, bank, sığortada, marketinq, rek-lam və s. sferalann inkişafı xarici ticarətin səmərəliliyinə müsbət təsir edən amil-dir.

Heç bir şübhə yoxdur ki, kütləvi xəbərləşmə sistemlərinin qlobal inkişafı xarici ticarətin inkişafı istiqamətlərinə və səmərəliliyinə təsir göstərən amildir. Xarici ticarət əməliyyatlarının lazımi səviyyədə olması dünya bazarlarındakı durumu monitorinqini həyata keçirməyə imkan verir ki, bunun nəticəsində daha əlverişli tərəfdaşın seçilməsi imkanı xeyli artmış olur. Bu şərt cari struktur təkmilləşməsi hesabına xarici ticarətin səmərəliliyini yüksəldə bilər.

Maliyyə xidmətləri kompleksi də həmçinin informasiya infrastrukturu ilə sıx bağlıdır. Əsas maliyyə xidmətlərinə xarici ticarət əməliyyatlarının sığortalanması, depozitlər, kreditlər, maliyyə lizinzi və s. ilə bağlı bank xidmətləri aiddir.

Banklararası hesablaşmalar və ödənişlərin yenidənqurulması bu sahədə yeni texnoloji nailiyyətlərin tətbiqi, kredit qurumlarının real zaman rejimində, alışmaq imkanı qazandıran qlobal banklararası şəbəkəyə qoşulması - xarici ticarətin səmərəliliyinə təkan verən amillər sırasındadır.

İxracın strukturca təkmilləşməsi dedikdə son istehlaka hazır məhsulların xüsusi çəkisinin artması, daha əlverişli şərtlərlə reallaşma biləcək məhsulların ixracına üstünlük verilməsi və s. bu kimi məsələlər nəzərdə tutulur. Azərbaycanın ixrac potensialının inkişafı və ixracın strukturca təkmilləşdirilməsi imkanları kifayət qədər genişdir. Belə imkanlardan ən böyüyü neft avadanlığı istehsalıdır. Hesablamalar göstərir ki, mövcud istehsal müəssisələrinin 90 % istismar olunacağı halda ABŞ-ın API standartlarına uyğun ildə ən azı 400-500 mln. USD dəyərində çeşidli neft avadanlıqları istehsal etmək mümkündür. Bu məhsulları yetərincə əlverişli şərtlərlə Qazaxstan, Türkmənistan və İrana ixrac etmək imkanları mövcuddur.

Bunlarla yanaşı əlvan və qara metallurgiya sahəsində imkanlar böyükdür. Son illər bu sahə ilə bağlı ən əlamətdar hadisə kimi Bakı Polad İstehsalı şirkətinin (Baku Steel Company) işə başlamasıdır. Qısa müddət içərisində Azərbaycan bazarının əhəmiyyətli hissəsini əlinə ala bilən

müəssisə artıq məhsulların bir hissəsini Gürcüstana, Qazaxıstana və s. ölkələrə çıxara bilmişdir.

Bu sırada respublika üçün ənənəvi sayılan kimya və neft-kimya sahələrini qeyd etmək lazımdır. Həmçinin yüngül və qida sənayesi sahələrinin də geniş perspektivləri vardır.

Ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoru olan kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi ixrac potensialının artmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, pambıqçılıq, tütünçülük, çayçılıq kimi sahələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Çünki bu və yuxarıda qeyd olunan sahələrlə bağlı respublikamızda fəaliyyət təcrübəsi və texnologiya mövcuddur. Həmçinin onlar xarici ölkə bazarlarında da rəqabət qabiliyyətinə malikdirlər.

İdxalla bağlı problemlər kifayət qədərdir. İdxalın strukturunda ilkin tələbat mallarının hələ də çox olması mənfi bir haldır. Doğrudur, 2014-cü ildə idxalın strukturunda ərzaq mallarının payının 17%-ə enməsi (1999-cü ildə bu göstərici 45 % idi) müsbət bir haldır, amma respublikamızda mövcud imkanları nəzərə almaqla bu rəqəm də kifayət qədər də böyükdür. Artıq qeyd olunduğu kimi, bir sıra müəssisələrin mənəvi aşınmaya məruz qalması respublikamıza mütərəqqi, yeni texnologiyanın idxalını aktuallaşdırır. Bu sahələrə maşınqayırma, metallurgiya, cihazqayırma və s. sahələr daxildir.

İdxalın səmərəliləşdirilməsi üçün ölkə daxilində yüngül və yeyinti sənaye sahələrində fəaliyyətini həvəsləndirmək lazımdır. Çünki yerli bazarın araşdırılması göstərir ki, yerli istehsal daxili tələbatı tam şəkildə ödəmək iqtidarındadır. Bununla yanaşı olaraq daxili bazarın lazımi standartlara uyğun olmayan məhsulların idxalından qorumaq çox mühüm bir məsələdir. Əhalinin əksər hissəsinin gəlirlərinin aşağı səviyyədə olması bu cür məhsulların bazara uğurla nüfuz etməsinə şərait yaradır.

Həmçinin, yerli istehsal müəssisələrində reklam və marketinq xidmətlərinin iazımı səviyyədə təşkil olunması da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, bir çox müəssisələrdə bu xidmət tamamilə yoxdur. Çünki onlar xarici

ölkə şirkətlərinin əmtəə nişanları ilə məhsul istehsal edirlər. Ona görə də bu müəssisələrin alıcılar arasında tanındılması, onların istehsal etdiyi məhsullara marağın yaradılması, onların nümayişi və testdən keçirilməsi məsələləri çox əhəmiyyət kəsb edir. Bunun obyektiv bir səbəbi bu cür fəaliyyət təcrübəsinin respublikamızda hələ zəif olmasıdır. Lakin tədricən bu məsələlərin gerçəkləşdirilməsi, marketinq və reklam mütəxəssislərinin axından bu sahəyə cəlb olunması vacibdir.

1994-1998-ci illərdə neft konsorsiumuna daxil olan şirkət və qurumların fəaliyyəti ilə bağlı ölkəyə müxtəlif növ istehsal vasitələri, neft-mədən avadanlığı, qurğuları, texnoloji vasitələrin idxalı bu dövrdə respublikamızın xarici ticarət şəraitində müsbət dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Lakin təəssüf ki, bu cür iri həcmli layihələr yalnız neft və kimya sektorunda həyata keçirilmişdir. Halbuki, Azərbaycanda Sumqayıt kimi iri bir sənaye kompleksi, Gəncə, Mingəçevir, Naxçıvan kimi böyük sənaye potensialına malik bölgələr vardır. Bu bölgələrin azad iqtisadi zonalar və ya hər hansı bir başqa formada qapılarının investorlar üçün açılması respublikamızın xarici ticarət şəraitinin köklü surətdə yaxşılaşmasına səbəb ola bilər. Xarici ticarətin məcmu səmərəliliyinin yüksəldilməsində makroiqtisadi tənzimlənmənin optimallaşdırılması olduqca vacibdir. Belə ki, xarici ticarətin səmərəliliyi makroiqtisadi tənzimləmə, hökumətin makro səviyyədə qoyduğu iqtisadi məqsədlər və onlara doğru atılan məqsədyönlü siyasi addımlarla sıx bağlıdır. Xarici ticarətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi mahiyyət etibarilə idxal-ixrac əməliyyatlarının səmərəli olması deməkdir. Nəyi və necə idxal və ya ixrac etməli? Bu sualın cavabları çoxluğundan Azərbaycanın coğrafi şəraiti, təbii, intellektual-əmək, maddi qaynaqları, geosiyasi mövqeyinə maksimum uyğun gələcək variantı seçmək xarici ticarətimizin səmərəliliyinə doğru atılmış ən böyük addım olardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədiyyə balansı dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyət və onun konkret forması kimi xarici ticarətin tənzimlənməsi siyasətində **mərkəzi** mövqeyə malikdir. Tədiyyə balansı müəyyən dövr

ərzində (adətən bir il) ölkə rezidentləri və qeyri-rezidentləri arasında baş verən bütün iqtisadi prosesləri cəm halında əks etdirir.

Xarici ticarətin uzunmüddətli tənzimlənməsinin başlıca amili milli iqtisadiyyatın möhkəm və dayanıqlı beynəlxalq mövqeyinin formalaşdırılmasıdır. Bu o deməkdir ki, uzunmüddətli iqtisadi siyasət tədiyyə balansının müəyyən bir məqsədli modelinə istiqamətlənməlidir ki, bu model həm sabit, həm də ölkənin mövcud durumuna cavab verməlidir. Bu model həm ümumilikdə xarici iqtisadi əlaqələrin, həm də ayrıca ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi ilə bağlı bir sıra suallara cavab vermiş olar.

Tədiyyə balansının təşkilinin standart sxemi rəsmi hesablamaların balansına əsaslanır. Lakin xarici iqtisadi əlaqələrin sabit durumunun universal modeli deyildir.

Bu cür model real şərtlər və konkret ölkənin inkişaf məqsədlərinə cavab verən tədiyyə balansı tarazlığını nəzərdə tutur.

Milli iqtisadiyyatın «həyat dövrü»nün dörd mərhələsinə uyğun olaraq tədiyyə balansının sabit durumunun dörd tipi fərqləndirilir.

Bu cür model real şərtlərə və konkret ölkənin inkişaf məqsədlərinə cavab verən tədiyyə balansı tarazlığını nəzərdə tutur.

Milli iqtisadiyyatın «həyat dövrü»nün dörd mərhələsinə uyğun olaraq tədiyyə balansının sabit durumunun dörd tipi fərqləndirilir.

1) «formalaşmamış debitor» - gənc borclu-iqtisadiyyat istehsalından daha çox istehlak edir, inkişafı üçün xaricdən çoxlu vəsait cəlb edir ki, bu da borcların artımı ilə nəticələnir. Bir qayda olaraq xarici ticarət kəsri xarici mənbələrdən maliyyələşdirilir;

2) «formalaşmış debitor» - istehsalı istehlakını üstələyən, xarici borclarını xarici ticarətin müsbət saldosu hesabına maliyyələşdirən yetkin borclu-iqtisadiyyat;

3) «formalaşmamış kreditor» - ölkə iqtisadiyyatı müsbət xarici ticarət saldosuna malikdir, xarici borcları yoxdur, sərbəst vəsaitlər xaricə investisiya olunur;

4) «formalaşmış kreditor» - ölkənin xarici ticarəti kəsrlidir ki, bu kəsir bir zamanlar xaricə qoyulmuş investisiyalar və verilmiş borclar hesabına silinməkdədir.

Ümumilikdə, həyat sikli konsepsiyası tədiyyə balansında tarazlıq modelinin təkamülünü nəzərdə tutur.

Təklif olunan yanaşmada tədiyyə balansının əsas hesablarının qarşılıqlı əlaqəsi kimi iladə olunan analitik bərabərlik başlıcaadır:

$$\mathbf{CAB + KAB + OSD + SD = 0}$$

burada

CAB - rezident ölkənin tədiyyə balansında cari əməliyyatlar hesabının balansıdır;

KAB - kapital axını və maliyyə **əməliyyatları balansı (Mərkəzi-bank** hökumətin likvid aktivləri istisna olmaqla);

OSB - rəsmi hesablaşmaların balansı - Mərkəzi bank və hökumətin likvid xarici aktivlərinin **dəyişməsi**;

SD - «səhvlər və buraxılanlar» maddəsinin **balansı. Bu maddə cari hesab kəsrinin** maliyyələşdirilməsinin xarici mənbələrinin investisiya fəaliyyətlərini xarakterizə edir.

Rəsmi valyuta ehtiyatları ilə əməliyyatları çıxmaq şərti ilə bərabərliyində olan bütün əməliyyatların saldosu ölkənin tədiyyə balansını formalaşdırır:

$$\mathbf{CAB + KAB = BOP; BOP = \sum BOP_i}$$

burada

BOP_i - *tədiyyə balansının i maddəsinə aid əməliyyatların saldosudur.*

Azərbaycanın tədiyyə balansının quruluşu inkişaf edən borclu ölkə modelinə uyğundur . Bu tip ölkələrə aşağıdakılar xasdır:

1) xərclərin gəlirləri, investisiyaların isə əmanətləri üstələməsi;
 2) birbaşa xarici investisiyalar və borclar şəklində xalis xarici öhdəliklərin artması;

3) _____ xarici ticarətin kəsrlı olması;

Azərbaycanın tədiyyə balansının meyllərinin standart komponentlərinin orta ilik göstəricilərinin dinamikasında əks olunur. **Fasiləsiz və** ya kumulyativ balans, müəyyən tarixdən bəri ötən illərin meylini özündə toplayır və bununla dövri dəyişikliklərin vektorunu və davamlılığını göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2012-ci ildə ölkənin əlverişli xarici mövqeyi qorunmuş, tədiyyə balansı müsbət saldoya malik olmuşdur.

Tədiyyə balansının əsas göstəriciləri, mln.dollar

	2011-ci il	2012-ci il
I.Cari əməliyyatlar hesabının saldosu	17146,1	14916,3
Xarici ticarət balansı	24328,4	22216,6
Xidmətlər balansı	-2995,8	-2923,8
Gəlirlər balansı	-4859,8	-4326,5
İnvestisiya gəlirlərinin repatriasiyası	-5148,8	-4518,9
Cari transfertlər balansı	673,3	-50,0
II.Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabının saldosu	-4789,9	-9960,7
Birbaşa investisiyalar	912,6	810,4
Azərbaycana cəlb olunmuş	4443,9	5289,4
Xaricə yönəldilmiş	-554,0	-1194,2
İnvestisiyaların repatriasiyası	-2977,3	-3284,8
Kreditlər və digər investisiyalar	-5722,5	-10773,1
Neft bonusu	20,0	2,0
III.Tədiyyə balansının ümumi saldosu	12356,2	4955,6

Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabının kəsiri cari hesabın profisiti ilə tam örtülür və hazırda ümumi balansda ÜDM-nin 1/8 hissəsi qədər profisit mövcuddur.Ümumilikdə, son 10 ildə ölkənin tədiyyə balansının dövriyyəsi 10 dəfə artmış və nəticədə ÜDM-i 50% üstələmişdir.

2012-ci ildə cari əməliyyatlar hesabında 14,9 mlrd. dollar məbləğində olmuşdur. Neft-qaz sektorunun profisiti qeyri-neft sektoru üzrə cari hesabın 8,5mlrd dollar məbləğində kəsirini tam örtmüşdür.

Xarici ticarət dövriyyəsi 43,1 mlrd.dollar təşkil etmiş və xarici ticarət balansını 22,2 mlrd.dollar məbləğində müsbət saldo ilə nəticələnmişdir.

2012-ci ildə Azərbaycanın dünyanın 157-dək dövləti ilə ticarət əlaqələri olmuşdur. Xarici ticarətin 9,7%-i MDB üzvü olan dövlətlərin, 90,3%-i isə digər xarici dövlətlərin payına düşmüşdür. Azərbaycanın İtaliya, ABŞ, Birləşmiş Krallıq, Türkiyə, Rusiya, Fransa, Hindistan, Almaniya, İndoneziya və İsrail ilə daha intensiv ticarət əlaqələri olmuşdur.(Ümumi ticarətdə bu ölkələrin payı 67,4% təşkil etmişdir).

Qeyri neft-qaz sektoru üzrə ixracda artım dinamikasını davam etmişdir.2012-ci ilin yekunları üzrə qeyri-neft qaz sektorunun ixracının strukturunda əmtəə ixracı 31%, xidmət ixracı isə 69% təşkil etmişdir.2012-ci ildə əmtəə ixracı 32,6 mlrd.dollar təşkil etmişdir.İxrac olunmuş malların strukturunda neft-qaz məhsullarının payı 94,1% olmuşdur.Qeyd edək ki, son illər qeyri-neft ixracında texnoloji yaxşılaşma müşahidə olunur: orta və yüksək texnologiyalı malların xüsusi çəkisi 30%-ə yaxınlaşmışdır.

İl ərzində ümumi ixracın həcmi idxalı 3 dəfə üstələmişdir.

3.2. Gömrük-tarif tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi

Azərbaycan Respublikasının gömrük xidməti, XİF-in tənzimlənməsi, gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm institutdur. Ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsi və inkişafında göbmrük-tarif tənzimlənməsi vacib rol oynayır və çoxşaxəli funksiyalara malikdir. Gömrük-tarif tənzimlənməsi daxili bazarı qoruyur, iqtisadi təhlükəsizlik baxımından lazımi məhsulların istehsalı stimullaşdırılır, valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunur və ona nəzarət edilir, dövlət büdcəsinə gəlir gətirir. Gömrük tarifi və rüsumları dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin, eləcə də xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinin

təmin edilməsində mühüm faktora çevrilir. İdxal gömrük tarifi adətən ayrı-ayrı milli iqtisadiyyat sahələrini müdafiə edir və fəal xarici ticarət siyasəti yürütməyə, milli əmtəələrin ixracının formalaşmasına imkan verir.

Bu baxımdan idxal ixrac siyasətinin formalaşması, iqtisadi maraqlarla yanaşı sosial mənafeələr və sosial inkişaf, iqtisadi təhlükəsizlik və daxili resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması baxımından hazırlanır və tənzimlənir. İdxal strukturu istehsal və istehlak tələbatı və daxili istehsalın tələbatının ödənilməsində rolundan asılı olaraq formalaşır. Təbii ki, idxalın məhz istehlak xarakterli olması ölkədən valyutanın getməsinə, ölkənin iqtisadiyyatının öz resursları hesabına inkişafının zəifləməsinə və iqtisadi müstəqilliyin və əmtəə və xidmət bazarının məhz idxaldan asılı olmasına gətirib çıxarır.

İdxal-ixrac siyasətinin konseptual əsasları gömrük siyasətini, idxalın və ixracın tənzimlənməsində gömrük orqanlarının vəzifələrini və mexanizmlərini müəyyən edir. Belə ki, daxili bazarın və istehlakçıların hüquqlarının qorunmasında optimal qərar qəbulu məhz elmi proqnozlara əsaslanan və səmərəli inkişaf baxımından seçilən düzgün gömrük vergiləri və rüsumları ilə tənzimlənir. Bilərsə gömrük rüsumları və ödəmələri ölkədə qiymət siyasəti ilə həmçinin istehsal xərcləri və yerli sahibkarlarla xarici investorlar arasında bərabər şəraitin tənzimlənməsi ilə mümkün olur.

Hər bir dövlətin özünün inkişafında müəyyən mərhələlər var ki, bu mərhələyə uyğun iqtisadi siyasət həyata keçilir. Bu baxımdan gömrük siyasəti də həmin dövrün iqtisadi siyasətinə uyğunlaşdırılır. Azərbaycan Respublikasında gömrük tarif tənzimlənməsinin formalaşmasında 1997-ci ildən tətbiq olunan vahidləşdirilmiş tarif sistemi və 2001-ci ilin aprelin 16-da qəbul olunmuş differensiaslaşdırılmış tarif sistemi mühüm rol oynayır.

1997-ci ildə vahidləşdirilmiş tarif sistemində keçilmişdir. Bu sistemə keçməkdə qaşıda duran əsas məqsədlər – gömrük rüsumlarından iqtisadiyyatın idarə edilməsinin bir elementi kimi istifadə etmək, dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsini təmin etməkdən ibarət idi.

Bildiyimiz kimi, 1997-ci ilin yanvarın 1-dən başlayaraq ölkəyə idxal edilən xarici mallara vahid unifikasiya edilmiş 15%-lik gömrük idxal rüsumu tətbiq edildi. Bu üst dərəcə idi. Konkret desək, respublikaya idxal olunan mal ya idxal rüsumundan azad idi, ya da 15%-lik gömrük idxal rüsumuna cəlb olunurdu. Sonradan bəzi mal qruplarına 10%-lik, 5%-lik, 3%-lik gömrük idxal rüsumları tətbiq olundu. Amma maksimum 15%-lik səviyyə saxlandı. Belə bir gömrük tarif sisteminin fəaliyyəti daxili istehsalın inkişafı üçün normal şərait yarada bilmirdi. 1997-ci ildə belə bir sistemin qəbul edilməsini normal qarşılamaq lazım idi. Çünki o zaman qarşıda dayanan əsas məsələ özəlləşdirmə prosesini başlamaq və onun birinci mərhələsini uğurla başa çatdırmaqdan ibarət idi. Sırr deyil ki, özəlləşdirmə prosesinin gedişində özəlləşdirilən müəssisələrin çoxu müəyyən dövrə bağlanan işlərin sayı arta biləcəkdi, belə olan təqdirdə əgər yenə də idxal olunan mallara yüksək rüsumlar tətbiq olunsaydı, o zaman sosial vəziyyət mənfi hallarda müşayət oluna bilərdi. Ona görə də özəlləşdirmə prosesinin az mənfi sosial effektlə müşayət olunması üçün hökumət unifikasiya edilmiş, vahidləşdirilmiş gömrük tariflər sisteminə keçdi və bu ilin 1997-ci ilin 1 yanvarından tətbiq olunmağa başladı. Eyni zamanda gömrük ixrac rüsumları ləğv edildi ki, həm manatın kursunun dəyişməsi, həm də idxalın təmin olunması üçün ixracdan gələn vəsaitdən kifayət qədər istifadə oluna bilsin. Özəlləşdirmənin birinci proqramının əhatə etdiyi dövrlə belə siyasətin həyata keçirilməsi məqsəddə uyğun idi və özəlləşdirmənin yəni, ikinci dövrünün başlanması ilə əlaqədar ona uyğun olaraq yeni gömrük tariflər sisteminə keçid vacib zərurət kimi ortaya çıxırdı. İkinci tərəfdən, birinci özəlləşdirmə proqramının reallaşması nəticəsində özəlləşdirilmiş müəssisələrin çalışması və daxili bazarda onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə köməklik göstərməsi zəruridir. Bu köməklik isə çox aşağı faizlə kreditlər verməklə həmin müəssisələr dövrüyyə vəsaitləri ilə ətmin etmək, ya onları müəyyən dövr daxili vergi və rüsumlardan azad etmək, yaxud da onların istehsal edəcəkləri eyni adlı mallar kənardan Azərbaycana gətirilərkən həmin mallara yüksək rüsumlar qoymaqla müəyyən dövrdə ölkə bazarına iqtisadi baxımdan buraxmaq yolu ilə

edilə bilər. Burada əsas meyar ölkə daxilində istehsal olunan məhsullar kəndən respublikaya gətirilən zaman onlara yüksək gömrük idxal rüsumu qoymaq və bu malların ƏDV-dən azad edilməsinə yol verməkdən ibarətdir. Bu da təbiidir. Əgər ölkə daxilində mal istehsal olunursa, o, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş dərəcədə ƏDV-yə cəlb olunursa, nə üçün həmin mal kəndən Azərbaycana gətiriləndə ona əlavə dəyər vergisi tətbiq olunmasın. Belə olan təqdirdə daxili istehsalçı qarşısında idxalatçı rəqabət qabiliyyətini artırmış olur. ona görə də Nazirlər Kabinetinin 124 sayılı qərarında bu amil tamamilə nəzərə alınmışdır. Ölkə daxilində ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsal edilib-edilməməsi məsələsi, yaxud bu imkanın olub-olmaması ciddi şəkildə araşdırılmış və qeyd edilən qərarla öz əksini tapmışdır. Bu qərardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, idxal olunan mal Azərbaycanın özündə istehsal olunursa, həmin mallara idxal olunan mal Azərbaycanın özündə istehsal olunursa, həmin mallara idxal zamanı ƏDV tətbiq edilməlidir. Amma əgər yerli istehsal Azərbaycanın həmin sənaye sahəsinə olan ehtiyacını ödəmirsə, bu zaman o, ƏDV-dən azad oluna bilər. Başqa sözlə, ölkə daxilindəki hər bir malın, xammalın istehsalçısına rəqabət qabiliyyətini artırmaq əsas meyar kimi götürülür. Eyni növ eyni cins bir-birini əvəz edə bilən malların Azərbaycan Respublikası ərazisində istehsalı varsa və yaxud belə bir istiqamətdə işləmək mümkündürsə, o zaman həmin malın idxalına yüksək idxal rüsumu tətbiq olunur. Bununla da daxili istehsalçılar üçün normal şərait yaranacaq. Bütün bunların zəvqündə isə 15%-lik maksimal hədd ortadan qalxır. Amma o mallar ki, Azərbaycanda istehsal olunmur, onların gömrük idxal rüsumunu aşağı, sıfır dərəcəyə yaxın qoymaq lazımdır.

Qeyd edim ki, 1997-ci ilin 1 yanvarından bütün mallar üçün gömrük ixrac rüsumları tamamilə sıfıra endirilmiş, eyni zamanda bütün tarif və qeyri-tarif maneələri ləğv edilmişdir. burada əsas məqsəd ölkədə valyuta ehtiyatlarının normal həddini təmin etmək üçün ixracın qarşısında olan bütün maneələri aradan qaldırmaq idi. Bu əsas götürülərək ixrac üçün tam real şərait yaradıldı. Ölkədə kifayət qədər valyuta ehtiyatları yaratmaq üçün ixracın artırılması labüdü idi. Daxildə müxtəlif ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının istehsalının həcmi çox

kiçik olmaqla, bu məhsullara tələbat əsasən idxal hesabına ödənilirdi. Ona görə elə addımlar atılmalıydı ki, ixracdan gələn vəsait idxalın maliyyələşdirilməsindən artıq olsun və bu hesaba ölkənin maliyyə ehtiyatları yaradılsın.

Artıq 2008-ci ilin sonuna ölkədə valyuta ehtiyatlarının həcmi artıq 17 milyard dollara çatmışdır. Gömrük işinin mühüm istiqamətlərindən biri də Azərbaycan Respublikasında gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilən valyuta nəzarətidir. Qeyd edim ki, valyuta nəzarəti dövlətin istər valyuta tənzimlənməsinin və istərsə də XİF-in gömrük tarif tənzimlənməsinin vacib elementlərindəndir. Yəni valyuta nəzarətini qurmadan, onu təkmilləşdirmədən və onun iqtisadi səmərəliliyini artmadan dövlətin gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbirlərini həyata keçirmək səmərəsiz olar.

Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən mövcud valyuta əməliyyatlarından əldə edilmiş valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına qaytarılmasına nəzarəti təmin edir.

Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı tam təşəkkül tapmayan bir ölkədə gömrüyün əsas vəzifələri büdcə gəlirlərindən yaranmasında bilavasitə iştirak etmək, imkan düşdükcə milli iqtisadiyyatı xarici rəqabətin hər cür mənfi təsirindən qorunmaqdır. Bu cür Azərbaycanın gömrük siyasətində hər iki istiqamətdə iş aparılır.

Bunun nəticəsidir ki, ölkə iqtisadiyyatı dinamik inkişaf edir. Ümumi iqtisadi inkişafda yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Büdcə gəlirlərinin formalaşması təmin edildikcə, büdcə kəsri azalır. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün real zəmin yaranıb. Təbii ki, gömrük bu proseslərdən kənar qalmayıb.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər 2001-ci ilin aprel ayının 16-na qədər Azərbaycanda gömrük orqanlarının həyata keçirdiyi iqtisadi fəaliyyət birmənalı şəkildə yalnız dövlət büdcəsi gəlirlərinin doldurulmasına xidmət edirsə, aprel ayında Azərbaycanın yeni gömrük-tarif sistemi qəbul edildi. Bu gömrük-tarif sistemi gömrük orqanları üçün yalnız fiksəl funksiyaları deyil, eyni zamanda tənzimləyici və qoruyucu funksiyaları həyata keçirmək imkanı yaratdı. Beləliklə,

2001-ci ildə yeni tarif sisteminin qəbul edilməsi, gömrük orqanlarının iqtisadi yönümlü fəaliyyətində tamamilə yeni bir dövrün başlanğıcını qoydu.

Differensiallaşdırılmış tarif sistemi heç də dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin artırılmasını nəzərdə tutmur. 1997-ci ildə qəbul olunmuş vahidləşdirilmiş tarif sistemi bu məqsədə xidmət edirdi.

Ölkə daxilindəki istehlakçıların marqlarının qorunması üçün cəmi 5 dərəcədən (0, 3, 5, 10, 15) ibarət olan differensiallaşdırılmış tarif sistemi qəbul edilmişdir. Bu ölkə daxilində istehsal edilən və ya istehsalını təşkil etmək mümkün olan mallara yüksək gömrük rüsumları, əksinə yerli istehsalı mümkün olmayan mallara isə aşağı gömrük rüsumları müəyyənləşdirilir. Amma bu uzun müddətli olmamalıdır. Hər bir ölkədə milli istehsalın inkişafının bir «uşaqlıq dövrü» və müdafiə tədbirləri var. Bu tariflər sistemi özəlləşdirmənin birinci mərhələsindən sonra yaranmış yeni milli istehsalımızın «ayağa durması», onun müdafiəsi üçün vacibdir. Proteksionist tarif sistemi dünyanın hər yerində əgər uzun müddət davam edərsə artıq mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Misal üçün qonşu Türkiyə Respublikasında vaxtı ilə avtomobil sənayesini «ayağa qaldırmaq» üçün proteksionist tarif siyasəti həyata keçirməklə avtomobil sənayesini inkişaf etdirmək məqsədilə xarici avtomobillərin Türkiyəyə gətirilməsi zamanı dəyərin 100%-ə qədər gömrük idxal rüsumu tətbiq edilməyə başladı. Amma bu siyasətin əhatə etdiyi dövr uzandı. Nəticədə son vaxtlar buraxılan türkiyə avtomobilləri öz keyfiyyətinə görə xarici ölkə avtomobillərinə uduzdular. Proteksionist siyasət yalnız 3-5 il üçün nəzərdə tutulalıdır. Başqa sözlə, proteksionist siyasət total xarakter daşımamalı, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından xarici ticarət siyasəti aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulmalıdır: tədricilik, differensiallaşma və müddətlilik.

Tədricilik prinsipi daha çox xarici ticarətin liberallaşdırılmasına tətbiq edilməlidir. Bu sahədə Azərbaycanda müəyyən işlər görülmüşdür. İxrac gömrük vergiləri ləğv edilmiş, idxal vergilərinin isə səviyyəsi aşağı salınmışdır.

Differensiallaşdırma prinsipi dedikdə, milli iqtisadiyyatın sahələri özlərinin inkişaf səviyyəsinə, daxili və xarici bazarda rəqabət qabiliyyətinə, ölkədəki məşğul

əhalinin həmin sahələrdə iştirak səviyyəsinə, istehsalın və malların strateji əhəmiyyət daşımasına görə, əhalinin zəruri istehlakında malların oynadığı rola görə (xüsusi ilə ərzaq məhsulları) ayrılaraq qruplaşdırılması başa düşülür. İqtisadiyyatın hər hansı konkret sahəsində ölkədəki məşğul əhalinin iştirak payı yüksəldikdə və əhalinin zəruri istehlak mallarında həmin sahənin məhsulları mühüm paya malikdirsə və hə də strateji əhəmiyyət daşıyarsa, onda həmin mallara proteksionist siyasətdə, bu və ya digər məhsullara qarşı yeridilən proteksionist siyasətin uzun müddətli olmaması, konkret müddətinin göstərilməsi nəzərdə tutulur. Bu müddətdə həmin sahədə yaradılan əlverişli şərait sayəsində rəqabət qabiliyyətli sahələrə çevrilməlidir.

Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq XİF-in gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbiri kimi differensiallaşdırılmış tarif sisteminə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının gömrük tarifi müəyyən edilmiş, Nazirlər Kabineti ilə «Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən mallar üzrə gömrük idxal rüsumlarının dərəcələri», «Azərbaycan Respublikasından ixrac zamanı ixrac gömrük rüsumuna cəlb olunan malların siyahısı və ixrac rüsumlarının dərəcələri» və «Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan gömrük yığımlarının miqdarı» təsdiq edilmişdir.

Differensiallaşdırılmış tarif sisteminə uyğun olaraq bu gün bəzi məhsullara ixrac rüsumlarının tətbiq edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Müxtəlif istehsal sahələrinin yaranması, həm də belə müəssisələrin ölkə daxilindəki xammalla təmin edilməsi problemini ortaya qoyur. Məsələn, bu gün poladərilmə – «Bakı Steel Company», əlvan metaldan məmulatların hazırlanması istiqamətində müəyyən istehsal sahələri qurulmuşdur. Bunların isə yerli xammalla təmin olunması daha çox effekt verə bilər. Bütün bunlar nəzərə alınmaqla Nazirlər Kabinetinin qərarında yeni tarif sistemində ixrac rüsumlarının tətbiqi də nəzərdə tutulub. Bu iki adda məhsulu – qara metal qırıntıları və xammalını, əlvan metalları əhatə edir. Ölkədən ixrac ediləcək qara metalın hər tonuna 5 ABŞ dollarının manat ekvivalentində, əlvan metallar üçün də həm onların xammalı, həm də onlardan istehsal olunan məmulatlar üçün

ixrac edilən zaman 15 ABŞ dollarının manat ekvivalenti həcmində gömrük ixrac rüsumları nəzərdə tutulmuşdur. Hələlik bu 2 qrup məhsullara gömrük ixrac rüsumu tətbiq ediləcəkdir. Zaman keçdikdə və müəyyən istehsal sahələrində normal istehsal və rəqabət qabiliyyətinə malik müəssisələr yarandıqca, ölkədə daxili bazarın tələbatını təmin etdikcə digər xammal növlərinin də ixracına belə rüsumların tətbiqi problemi aktuallaşa bilər.

Qeyd edim ki, hətta bizdən 1 il, 6 ay qabaq MDB dövlətlərinin əksəriyyətində ixrac rüsumlarının tətbiqinə başlanılmışdır.

2001-ci ilin aprelin 16-da qəbul olunan «Azərbaycan Respublikasının Gömrük tarifi» layihəsi nazirliklərə, şirkətlərə, özəl strukturlara göndərilmiş, onların rəyi alınmışdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətindən, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyindən, «Azərkimya» Dövlət Şirkətindən layihəyə münasibət bildirmiş, rəy verilmişdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti xarici iqtisadi fəaliyyətin vahid əmtəə nomenklaturasının (XİFƏN) 27-ci qrupuna daxil olan mallara idxal zamanı gömrük rüsumlarının Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal məliyyatları üzrə gömrük rüsum dərəcələri haqqında» 22.04.1998-ci il tarixli 91 sayılı və ona əlavə olunan 27.02.1999-cu il tarixli 25 sayılı, 25.05.2000-ci il tarixli 94 sayılı və 06.07.2000-ci il tarixli 112 sayılı Qərarları ilə müəyyən edilmiş dərəcədə tətbiq edilməsini (xam neft və maye yanacaq istisna olaraq) təklif edərək idxal olunan xam neftə, tranzit və svop əməliyyatları zamanı gömrük rüsumuna cəlb edilməsi müvafiq olaraq ARDNS-in neft emalı zavodlarının və nəqliyyat vasitələrinin istehsalat güclərindən daha səmərəli istifadəsini və büdcəyə əlavə gəlir yaradılmasının mümkünlüyünü göstərməkdədir.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin verdiyi rəydə respublikada aqrar sənayeni inkişaf etdirmək üçün «Azərbaycan Respublikasının Gömrük Tarifi» layihəsində ayrı-ayrı qruplarda qeyd olunan kənd təsərrüfatı bitkiləri toxumlarının, hibridlərinin, ling və qələmlərinin, eyni zamanda buğda səpini və barama toxumlarına, mineral gübrələr və zəhərli-kimyəvi maddələrlə gömrük tarif dərəcəsini sıfır faiz təklif edərək yerli istehsalı inkişafını ön plana çəkmişdir.

Ayrıca yerli istehsalı qorumaq baxımından 22-ci qrupda yer alan hər cür şərab növlərinə gömrük tarif dərəcəsinə 50% təklif etmişdir.

«Azərkimya» Dövlət Şirkəti «Azərbaycan Respublikasının Gömrük Tarifi» layihəsində yerli müəssisələrdə istehsal edilən məhsulların tarif dərəcələrinin yüksəldilməsini, istehsal üçün lazım olan məhsullarının gömrük tarif dərəcələrinin azaldılmasını təklif edərək, müdafiə edici bir siyasət həyata keçirməyin məqsədəuyğunluğunu göstərmişdir.

Yuxarıda verilən təkliflərdən aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçirilən mallara gömrük rüsumlarının differensiallaşdırılmış dərəcələrinin müəyyən edilməsi ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyinin zəminatında mühüm yer tutur.

Layihənin müzakirəsi zamanı beynəlxalq ekspertlər iştirak etmişdir. Beynəlxalq ekspertlər əvvəlki 15%-in maksimum rüsum dərəcələrindən yuxarı çıxmamaq şərti ilə, yəni 0-la 15% arasında variasiya etmək şərti ilə bu dərəcələrdə dəyişiklik aparılmasının məqsədəuyğunluğu qəbul olundu. Bu prosesin başlanğıcında bir sıra hallarda beynəlxalq təşkilatların ekspertləri maksimum dərəcəsinin 15%-dən 12%-ə salınması məsələsini qoyurdular. Bu gömrük tarif sistemi qəbul olunmandan sonra Azərbaycan gömrük idxal rüsumları ota dərəcəsi 7-8%-ə bərabər oldu. Əlbəttə, bu rəqəm əvvəlki, yəni 6-7 %-ə nisbətən irəlilə doğru bir addımdır. Lakin onu son hədd kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Ona görə də yaxın gələcəkdə, təbidir ki, gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində bir sıra parametrlərə yenidən baxılması zərurəti ortaya çıxacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün artıq bu faktdır ki, idxalın artım tempi ildən-ilə aşağı düşür. 2008-ci ildə də idxalın strukturunda yüksək vergi və rüsumlu malların (ət və ət məhsulları, süd, un, yağ, şirniyyat, spirtli içkilər, dəri, kafel-metlax, dəmir, boya) xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi davam etmişdir. Belə ki, 2008-ci il ərzində ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisi 2000-ci illə müqayisədə aşağı düşmüş, əkinə müqayisə olunan dövrdə istehsal təyinatlı avadanlıqların xüsusi çəkisi isə artmışdır.

İdxalın strukturunda baş verən əsas dəyişiklik səbəbi ölkədə əksər kənd təsərrüfatı məhsullarının, süd və ət məhsullarının, mebelin, tütün və spirtli içki məmulatlarının və s. tələbatın 90%-ə qədərini ödəyəcək səviyədə təşkil olunmuş müəssisələrin olmasıdır. Bu müəssisələrə Bakı Tütün Kombinatını, Azeri Kostel pivə zavodunu, Koka-Kola zavodunu, müxtəlif şirələr istehsal edən «SAF» şirkətini, «AZƏRSUN Holding» şirkətini, «Baku Steel Company» şirkətini göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, differensiallaşdırılmış tarif sisteminin özü malın hansı ölkədən gəlməsindən asılı olaraq aşağı və yuxarı gömrük idxal (ixrac) rüsumunun tətbiqini nəzərdə tutmur. 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikası bütün dünyada qəbul olunmuş Malların kodlaşdırılmasının harmonikləşdirilmiş sisteminə qoşulmuşdur. Harmonik sistem əsasında tərtib edilmiş XİF Mal nomenklaturası əsas götürülməklə həmin nomenklatura üzrə bütün mal kodlarının qarşısında gömrük idxal rüsumlarının dərəcələri qeyd olunur. Bunlar advalor və spesifik rüsumlardır. Ayrı-ayrı ölkələr üçün mallara gömrük idxal rüsumlarının dərəcələri göstərilir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcələsinin qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar olaraq 2001-ci ilin yanvarın 1-dən etibarən vasitəli vergilərin «son təyinat» prinsipi ilə alınması qaydasına keçirilmişdir.

İmzalanmış və ratifikasiya olunmuş Azad Ticarət sazişlərinə uyğun olaraq Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Qazaxıstan və Gürcüstandan Azərbaycana, Azərbaycandan isə həmin ölkələrə idxal olunan mallardan gömrük idxal rüsumları alınmır. Qalan digər ölkələrdən gələn mallara gömrük idxal rüsumları tətbiq edilir. əgər başqa ölkələrlə də belə müqavilə bağlasaq, onda qarşılıqlı şəkildə gömrük idxal rüsumları tutulmayacaq. Bütövlükdə hər bir ölkə ilə belə müqavilə bağlamaq olmaz. Məsələn, qonşu ölkələrdən Türkiyə ilə belə müqavilə bağlasaq, o zaman İran tərəfi də belə çıxışdar edəcək. Belə müqavilələr bağlanarkən ilk növbədə həmin ölkələrlə Azərbaycanın ticarət əlaqələri təhlil edilməlidir. Əgər bu gün bizdən Türkiyəyə gedən malların dəyərindən azdırsa, onda belə bir müqavilənin bağlanmasından nə qazanırıq?! Axı ortada mənfə

saldo var. Nəticə etibarilə biz mənfi saldonun həcmi qədər gömrük idxal rüsumları itiriləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə son illər ərzində xüsusi gövlət proqramlarının qəbul edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olan bürokratik əngəllərin aradan qaldırılmasına yönəldilən tədbirlər respublikanın gömrük siyasətində də nəzərə alınmışdır. sahibkarlığın inkişafına mane olan problemlərin aradan qaldırılması, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarında sağlam rəqabət şəraiti yaradılması üçün, Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının modernləşdirilməsi üzrə tədbirlər planına uyğun olaraq spesifik rüsumların advalor rüsumlarla əvəz olunmasının 4 mərhələli qrafiki hazırlanmış və həmin qrafikə uyğun olaraq Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə 5 mal mövqeyi üzrə spesifik rüsumlar advalor rüsumlarla əvəz edilmişdir.

Hazırda gömrük siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri də məhz Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaqla bağlı gömrük məsələlərinin elə düzgün qoyulmasıdır ki, bundan həm bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı, həm də dövlət büdcəsi maksimum səmərə əldə edə bilsin. Bunun üçün isə respublikada differensiallaşdırılmış tarif sisteminin tətbiqi mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra dünya ölkələri ilə sərbəst idxal-ixrac əməliyyatları aparır və ölkəmizin bu sahədən əlaqələri genişlənilir. İdxal-ixrac əməliyyatlarının aparılması gömrük işinin səmərəli təşkil edilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu sahədə isə qarşıda duran bir sıra vaxtı çatmış problemlərin həlli qarşıda durur.

Gömrük fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması mexanizminin lazımı səviyyədə işlənməsini təmin etmək üçün bütün çatışmamazlıqlar aradan qaldırılmalıdır. Belə ki, ölkədə aparılan gömrük siyasəti gömrük rəsmiləşdirilməsinə sərf edilən müddətin qısaldılması, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi, gömrük informasiyalarının işlənməsinin avtomatlaşdırılmış

sisteminin yaradılması, gömrük və gömrükətrafi infrastrukturların inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük rəsmiləşdirilməsi proseduralarının təkmilləşdirilməsi taktiki tədbirlər arasında əsas məsələlərdən biridir və məzmununa görə fasiləsiz, daimi fəaliyyətdədir. Bu zaman riskin dərəcə və qruplarının qiymətləndirilməsinə ciddi diqqət yetirilməlidir.

Strateji tədbirlərə ilk növbədə Ümumdünya gömrük Təşkilatının tövsiyələri aid edilir. ÜGT tövsiyələrində resurs potensiallarından səmərəli istifadə, gömrükxanaların rəhbər orqanlarının möhkəmləndirilməsi, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, müvafiq sistem və strukturların formalaşdırılması, daha səmərəli gömrük proseduraları və gömrük rejimlərinin tətbiqi məsələlərinə xüsusi fikir verilir.

Respublikamızda gömrük xidmətini inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək üçün ilk növbədə dövlətin kompleks inkişaf proqramı olmalıdır. Bu proqram ardıcıl olaraq mərhələlər üzrə həyata keçirilməlidir.

Gömrük xidmətinin inkişaf kompleks proqramının (GXİKP) tərtib edilməsində onun hazırlanmasının ümumi mərhələləri proqramın məqsədi və əhatə etdiyi məsələlər, əldə edilməsi nəzərdə tutulan göstəricilər texniki və fəaliyyət təminatı, proqramın müxtəlif növ resurslarla təmin edilməsi. Proqramın hazırlanması və həyata keçirilməsinin stimullaşdırılması, proqramın yerinə yetirilməsinin təşkili, proqramın yerinə yetirilməsi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi və s.

GXİKP-nin hazırlanmasında başlıca məqam proqramın məsələləri və əldə edilməsi nəzərdə tutulan göstəricilərin, həmçinin gömrük xidmətinin yenidən qurulmasının konkret məsələlərini həll etməyə imkan verən mühüm istiqamətlərin dəqiq və aydın ifadə edilməsidir.

Gömrük xidmətinin inkişafının kompleks proqramının tərtib edilməsinə təsir edən amilləri üç əsas qrupda aşağıdakı xarakterlərə görə birləşdirmək olar:

Birinci qrup: ictimai-siyasi xarakterli amillər

Müstəqillik əldə ediləndən sonra ölkədə gömrük xidmətinin formalaşmağa başlaması ölkənin siyasi həyatında ağır bir dövrlə və Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi ilə yeni vaxta düşür. Müxtəlif qruplaşmalar vəziyyətdən istifadə edərək əsas sahələrdə öz təsirini möhkəmləndirilə bildilər. Çox vaxt bu qrupların mənafeləri bu regionda özlərinin geosiyasi planlarını təmin etməyə can atan xarici dövlətlərin maraqları ilə üst-üstə düşürdü. Belə ki, həmin dövrdə sərhədlər açıldı, bu da müəyyən olunmamış şəxslərin və yüklərin maneəsiz yerdəyişmələrinə kömək etdi.

İkinci qrup: iqtisadi-hüquqi xarakterli amillər.

Keçid dövrünün ilk illərində birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin qırılması, respublikalararası ödəmələr sisteminin dağılması və nəticədə satış bazarının itirilməsi ölkənin iqtisadiyyatını iflic vəziyyətinə gətirdi. Yaranmış vəziyyətdə tələbin ödənilmə xeyli dərəcədə istehsal-texniki və istehlak təyinatlı əsas məhsulların idxalı yolu ilə mümkün idi. Vaxtı keçmiş ictimai-siyasi quruluşdan miras qalan qanunvericilik yeni problemlərin öhdəsindən gələ bilmədi. Gömrük vergiqoymasında dolaşlıq, aydın dövlət siyasətinin olmaması XİF-in tənzimlənməsində gömrük orqanlarının rolunu heçə endirmişdir.

Üçüncü qrup professional – etik xarakterli amillər.

Gömrük Komitəsi yaranan zaman müvafiq təcrübəyə və ixtisas malik gömrük işçilərinin sayı çox az (yüz nəfərə yaxın) idi, indiki sayla müqayisə edilə bilməzdi. İlk vaxtlarda respublikanın müxtəlif təsərrüfat, qismən də bilik və ixtisas səviyyəsi aşağı olan mütəxəssislər işə götürülmüşdülər. Gömrükçülərin cərgələrinə «asan qazanc» məqsədilə yaşayan adamlar da soxula bilmişdilər. Qanunvericilikdə boşluq və zəif dövlət idarəetməsi gömrük daxilolmalarının mütləq rəqəmlərində özünü göstərirdi.

Şübhəsiz, insan amili gömrük işində başlıca olaraq qalır. Hələ vaxtı ilə ümummilli liderimiz H.Əliyev gömrük işində yaranmış vəziyyəti xarakterizə edərək demişdir: «Təəssüf olsun ki. Gömrük işçilərinin öz vəzifələrindən sui-istifadə etməsi halları, dövlət mənafeyini qorumayaraq öz mənafeyinə çalışması halları da var. Bunlarla kəskin mübarizə aparmaq lazımdır. Mən hesab edirəm

ki, əgər bütün gömrük məntəqələrində, gömrük orqanlarında işlərin hamısı qanununu yüksək tələblərinə uyğun, bütün qaydaların bütün nizamnamələrin yüksək tələblərinə uyğun olsaydı, gömrük xidmətindən gələn gəlir xeyli artıq olardı, eyni zamanda respublikamızın iqtisadiyyatına zərər vuran hallar olmazdı».

Keçid dövrünün ilk illərində gömrük nəzarətinin texniki vasitələrinin çatışmamazlığı sərhəd gömrük postlarında lazımi nəzarəti həyata keçirməyə imkan vermir və gömrük prosedurlarının aparılma vaxtını süni şəkildə uzadırdı.

Keçid dövrünün ilk illərinin çətinliklərini nəzərə alaraq Azərbaycan dövləti Azərbaycanın gömrük xidmətinin formalaşması prosesinə mənfi təsir göstərən amillər və onun aradan qaldırılması üçün gömrük xidmətinin inkişafında kompleks proqramın hazırlanmasını və həyata keçirilməsi işini öz üzərinə götürdü.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin tələbləri baxımından Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən strateji inkişaf proqramı işlənib hazırlandı. Bu proqramda keçirilmə üsulundan asılı olmayaraq malların tam gömrük rəsmiləşdirilməsinin təmin edilməsi, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və rəsmiləşdirilmə vaxtının qısaldılması, müasir mütərəqqi gömrük nəzarəti texnologiyalarının tətbiqi, gömrük ödəmələri texnologiyalarının və ödəmələrin büdcəyə daxil olmasına nəzarətin təkmilləşdirilməsi. Yüklər və yükəndərənər haqqında ilkin informasiyanın alınması, gömrük qanunvericiliyinin pozulmasının qarşısının alınması, digər hüquq-mühafizə orqanları ilə birgə narkotik maddələrin idxalının qarşısının alınması, respublikanın gömrük ərazisindən onların qanunsuz dövriyyəsinin tranzitinə yol verilməməsi, valyuta nəzarəti və s. məsələlər həll edildi.

Gömrük sisteminin infrastrukturunun yaradılması sahəsində mühüm addımlar atıldı.

Həlli vacib olan təşkilati və idarəetmə problemləri arasında Azərbaycanın gömrük sisteminin bu gün üçün və uzunmüddətli perspektivdə keyiyyətə yüksəlişini nəzərdə tutan şaxələnmiş, mürəkkəb gömrük infrastrukturunun

yaradılması xüsusi rol oynayır. Bu, bir çox amillərlə bağlıdır. Bu amillərin əsasında bazar iqtisadiyyatının inkişafı durur. Şübhəsizdir ki, inkişaf etmiş bazar infrastrukturunu və onun digər tərkib hissələri, o cümlədən xarici iqtisadi əlaqələr və gömrük sahəsi olmadan bazar iqtisadiyyatı normal fəaliyyət göstərə bilməz.

Gömrük infrastrukturunun getdikcə artan rol və əhəmiyyətinə bir sıra amillər təsir göstərir:

-xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi prosesində funksiyalarının, səlahiyyətlərinin və məsuliyyətlərinin artması ilə əlaqədar olaraq, gömrük orqanlarının fəaliyyətinin çətinləşməsi;

-gömrük rəsmiləşdirilməsi və mallara gömrük nəzarəti üzrə işlərin həcmində əhəmiyyətli dərəcədə artması, onların yerinə yetirilməsinin yeni texnologiyaların və texniki vasitələrin tətbiqindən birbaşa asılılığının güclənməsi;

-gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə orqanı kimi yeni hüquq və vəzifələri, o cümlədən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

-gömrük təşkilatlarının kadr heyətinin keyfiyyətcə yaxşılaşdırılması və möhkəmləndirilməsi tələbatı, onların peşəkarlığının, bilik səviyyəsinin yüksəldilməsi, yüksək əxlaqi-etik keyfiyyətlərin tərbiyə etdirilməsi. Sosial sahənin geriliyinin aradan qaldırılmasının vacibliyi, gömrük əməkdaşlarının sosial müdafiəsinin, normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi, gömrük işi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi və dərinləşməsi prosesinin Azərbaycanın gömrük orqanlarının infrastruktur təminatının beynəlxalq səviyyəyə qaldırılmasını tələb etməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük infrastrukturunun təşkili və inkişafı – gömrük orqanlarının vahid sisteminin ayrılmaz atributu, gömrük işinin həyata keçirilməsində onun səmərəli olmasını şərtlərindən əsas amillərdən biridir. Belə ki, infrastrukturun təminatı bu və ya digər səviyyədə mövcudluğu ilə gömrük işinin həyata keçirilməsinin prosedura və mərhələlərini müşayiət edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin tənzimləmə sistemi tədqiq edilmiş, onun problemləri və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri araşdırılaraq aşağıdakı nəticələrin və ümumiləşdirilmiş təkliflərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur:

1. Xarici ticarət əlaqələrin tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi, o cümlədən müasir konsepsiyalar baxımından təhlili göstərmişdir ki, iqtisadiyyatın idarə edilməsində dövlətin yeri, rolu, funksiyası ilə əlaqədar problemlərin tədqiqi iqtisadi elminin yaranması dövründən bu gün də daxil olmaqla iqtisadçıların, tədqiqatçıların araşdırdıqları tədqiqat obyektlərindən biridir. Bu mənada ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi merkantilizmdən başlamış və müasir beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinə qədər uzun bir yol keçmişdir.

Hal-hazırda xarici (beynəlxalq) ticarət nəzəriyyələrinin inkişafı ilk növbədə Smit-Rikardo və Hekşer-Olin nəzəriyyələrinin təməl prinsipləri üzərində qurulmuşdur və bu meyli əsas götürərək sonrakı dövrlərdən təkamül yolu keçərək alternativ nəzəriyyələrin yaranmasına zəmin yaratmışdır.

2. Xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün təşkili ölkələrin əhalisinin iqtisadi və sosial durumunun yaxınlaşmasında mühüm rola malikdir. Beynəlxalq ticarətdə, o cümlədən də xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında uzun illərdən bəri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki meyli – beynəlxalq ticarətin liberallaşması və proteksionizmin dərinləşməsi ilə müşahidə edilir.

Dünyada inkişaf edən beynəlmiləl ticarət-iqtisadi və maliyyə əlaqələri proteksionizmin məhdudlaşdırılmasının tələb etsə də, böhran meyilləri və dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin hər bir iştirakçısının mövqelərinin zəifləməsi zamanı ticarətin liberallaşdırılması kursunda müəyyən «kənarlaşmaların» ortaya çıxmasına imkan yaradır. İqtisadi qloballaşmanın təsiri nəticəsində son illərdə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin məqsədyönlü və sistemli, ardıcıl təzyiq və təsirləri nəticəsində bir qayda olaraq beynəlxalq ticarətin liberallaşması meyli üstünlük təşkil etsə də, əksər

ölkələr, xüsusi ilə də iqtisadi və siyasi güc mərkəzləri özlərinin xarici (beynəlxalq) ticarət-iqtisadi diplomatiyalarında iqtisadi amilləri və iqtisadi təzyiqləri (müxtəlif forma və metodlarda) proteksionist tədbirlər sifətində tətbiq etməyə üstünlük verirlər.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ölkələr gömrük-tarif tənzimlənməsini tətbiq etməklə bir sıra iqtisadi, o cümlədən də sənaye siyasətinin həyata keçirilməsini daha dayanıqlı və nəzarətediləbilən səviyyədə saxlamaq üçün istifadə edirlər. Belə ki, müdaxilələrin həyata keçirilməsi üçün proteksiyanın səmərəli səviyyəsindən istifadə etmək və bununla əlaqədar olaraq tariflərin arzuolunan səviyələrinin təsirlərinin (həm idxala, həmçinin də ixraca) müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

3. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin səmərəli səviyyəsinin hesablanması əsasında ticarət siyasətinin vacib və əhəmiyyətli qərarı və bu siyasətin təməl prinsipləri üzərində qurulan vahid xarici ticarət əlaqələr sistemi, o cümlədən də xarici bazarlara daxil olma, dünya bazarına inteqrasiya etmək kimi strateji prioritetlər nəzərə alınır. Xarici ticarət əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə təsir edən daxili və xarici amillər və meyllərin təsiri nəticəsində, o cümlədən də müasir dövrdə iqtisadi qloballaşma və iqtisadiyyatın, ticarətin liberallaşmasının dərinləşdirilməsi kimi meyllər ayrı-ayrı ölkələrdə vahid milli iqtisadi siyasətin yaradılması və onun əsas prinsiplərinə əməl edilməsi yönündə tarif tənzimləmə, xüsusi ilə də gömrük tarif tənzimləmə siyasətinin obyektiv reallığın həqiqi gərəkliliklər müstəvisində həllini zəruri edir, həmçinin də şərtləndirir.

Belə ki, respublikamızın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi valyuta nəzarəti strateji əhəmiyyətli xammal materialların ixracının tənzimlənməsi və ümumilikdə idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi istiqamətində həyata keçirilməkdir.

Azərbaycanın xarici ticarət strategiyası bütövlükdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin əsas tərkib hissələrindən biri olmaqla ilk növbədə rəqabət üstünlüklərinin formalaşması və inkişafına əsaslanır.

4. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlət tənzimlənməsinin mexanizminin mahiyyətində xarici ticarət tarif və qeyri-tarif metodların köməyi ilə

tənzim edilir. Respublikamızda xarici iqtisadi əlaqələri tənzimləmək, xarici ticarətə müdaxilə etmək üçün istifadə edilən ən mühüm amillərdən biri də gömrük tarifləridir. Gömrük tarifləri xarici iqtisadi siyasətin ən geniş yayılmış vasitələrindən biridir.

Bu prosesdə idxal və ixracın gömrük tarif tənzimlənməsi müstəsna rol oynayır. Belə ki, idxalın gömrük-tarif alətləri vasitəsilə tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması, daxili bazarın müdafiəçinin gücləndirilməsi məqsədilə tarif dərəcələrinin eskalasiyası prinsipinə daha ciddi şəkildə riayət etməsidir. İdxalın tənzimləmə mexanizmində öncül mövqelərə gömrük-tarif vasitələrinin çıxarılmasının zəruriliyini nəzərə alaraq xarici tərəf müqavilələrimizi daha az qıcıqlandıran vasitələrdən olan tarif kvotalarının tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bundan başqa aqrarsferada rəqabət mübarizəsinin təsirli metodlarından olan sürüşkən idxal rüsumlarından, vergilərindən tənzimləmə təcrübəsində istifadə edilməlidir.

İqtisadi inkişafın təməl sütunlarının dayanıqlı və davamlı edən xarici iqtisadi siyasət, o cümlədən də xarici ticarət siyasəti hər bir sivil ölkədə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənmə sisteminin əsas tərkib hissələrindən biridir.

Bundan başqa milli iqtisadiyyatın xarici rəqabətdən qorunması üçün müvafiq dövlətdaxili tədbirlər həyata keçirilirsə, digər tərəfdən azad ticarət siyasətinin yeridilməsi, dövlətin dünya iqtisadiyyatına sıx inteqrasiyasına əlverişli şərait yaradır.

5. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasəti ticarət əlaqələrinin beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə yönəldir. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq normalar və təcrübə ilə uyğunlaşdırma və eyniləşdirmə istiqamətində inkişaf etdirilir.

Xarici ticarət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində iştirak edən təsisatların məcmusu, həmçinin onun keçirilmə metodları, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi, metodlarının qaydası, ticarət siyasəti mexanizmində çulğalaşır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, «Qanun»-2014, s.48
- 2.«Azərbaycan Respublikasının ixracat potensialından səmərəli istifadə edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 13 avqust 1992-jı il.
- 3.«İxracat vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 28 mart 1995-jı ildə qəbul edilmişdir. /www.customs.az/
- 4.«Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 20 iyun 1995-jı ildə qəbul edilmişdir. / www.customs.az/
- 5.Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. 10 iyun 1997-ci il tarixli 311-IQ sayılı Qanuna əsasən təsdiq edilmişdir. / www.customs.az/
- 6.Azərbaycanın statistik göstərijiləri - 2012. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: «Səda»-2013
- 7.Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi İnternet saytı: www.azstat.org
- 8.Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye nazirliyinin rəsmi İnternet saytı: www.economy.gov.az
- 9.Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin rəsmi İnternet saytı: www.customs.az
- 10.Azərbaycan Respublikası Milli Bankı. 2013-jü il üzrə illik hesabat. Bakı-2013
- 11.Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. 2012-jı il üzrə illik hesabat. Bakı-2012
- 12.Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun rəsmi İnternet saytı: www.oilfund.az
- 13.Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı (2008-2013-jü illər). Bakı, Nurlar – 2008.
14. Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı (2014-2018-jü illər). Bakı, Nurlar – 2014
- 15.A.Nadirov, Ş.Muradov, A.Ələsgərov və b. Azərbaycan iqtisadiyyatı.

Bakı, Elm-2005

16.A.Nadirov. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri.

Bakı, Elm-2005

17.A.Əliyev, A.Şəkərəliyev, İ.Dadaşov. Dünya iqtisadiyyatı. Müasir dövrün problemləri. Bakı, 2003, 455 s.

18.A.Ş.Şəkərəliyev. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. Bakı, 2000, 278 s.

19.A.Ş.Şəkərəliyev, Z.A.Şəkərəliyeva. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsi. Bakı-2006. 228 s.

20.A.Abdullayev. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət. Bakı-2003, 228 s.

21.A.Əliyev. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti. Bakı-2003, 324 s.

22.Beynəlxalq Valyuta Fondunun rəsmi internet saytı: www.imf.org

23.D.Vəliyev. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünyamaliyyə bazarlarına inteqrasiyası. Bakı-2006, 242 s.

24.D.Vəliyev. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı, 1998, s.382.

25.Dünya Bankı Qrupunun rəsmi internet saytı: www.worldbank.com

26.J.Stiqlits. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. Bakı, İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, 2004. 318 s.

27.G.Gənjiyev, A.Qurbanzadə. İxraj ehtiyatlarından istifadənin yaxşılaşdırılması istiqamətləri. Bakı – 2003, 128 s.

28.H.B.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, Ə.M.Əhmədov. İqtisadiyyatın Dövlət tənzimləməsi. Bakı, 2002, s.446.

29.Ş.T.Əliyev. Xüsusi iqtisadi zonaların təşkili problemləri və inkişaf perspektivləri. Bakı – 2008, 252 s.

30.Z.Səmədzadə. Dünya iqtisadiyyatı (Çin «İqtisadi möjüzəsi».Bakı) 2001, s.317.

31. Аббасов Ч. М. Пути интеграции Азербайджана в мировую экономику. Баку, Елм –2004

32. Александров Д. П. , Бобков А. В. , Васьковский С. А. и др. Международное регулирование внешнеэкономической деятельности.

Издательство деловой и учебной литературы, 2005, 799 с.

33. А. И. Ахмедов, Л. Х. Мухсинова, Р. Азизов, С. М. Гаджиева.
Международная торговля Азербайджанской Республики. Баку – Сада –
2002, 244 стр.

34. Всемирная торговая организация: Документы и комментарии. М.